

कुमारशिक्षाशिक्षा
श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

प्रकाशकाचे निवेदन

सत्यं ज्ञानमनन्तं सच्छक्त्येकं कारणं परम्।
वन्दे निरुपमं सूक्ष्मं श्रीदत्तं तमतीन्द्रियम्॥१॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वती टेंबे स्वामिमहाराज यांनीं तयार केलेले शिक्षात्रय म्हणजे कुमारशिक्षा, युवशिक्षा व वृद्धशिक्षा हे तीन ग्रंथ प्रकाशित करण्याचा सुयोग, अनंतशक्तिसंपन्न प्रभूचे कृपेनेच आज येत आहे. हे निवेदन करण्यास अत्यंत आनंद वाटत आहे. श्रीमहाराजांचे संपूर्ण ग्रंथ छापून काढावेत या उद्देशाने गत वर्षी विजयादशमीस संकल्प करून या कार्यास आरंभ केला व लवकरच सर्वांच्या संमतीने त्या त्या प्रांतांतील श्रीमहाराजांच्या सद्भक्तांपैकीं अकरा-बारा मंडळीचे एक मंडळ स्थापून त्याच्यातर्फे एक सविस्तर उद्देशपत्रकही प्रसिद्ध करून सर्वत्र पाठविले. त्याप्रमाणे ठिकठिकाणच्या श्रीमहाराजांच्या भक्तजनांचेकडून मिळालेल्या सक्रिय साहाय्यामुळे आज हे तीन ग्रंथ प्रकाशित होत आहेत. श्रीमहाराजांच्या असंख्य भक्तजनांपैकीं कांही थोड्याच लोकांना या कार्याची माहिती आजपर्यंत होऊ शकली याचे कारण विशेष प्रचार करण्याच्या दृष्टीने आधुनिक साधनांचा उपयोग मंडळाला या अल्प व प्राथमिक कालांत करता आला नाही हेच होय. तथापि या अल्पकाळांतहि जनताजनार्दनाने या कार्याबद्दल पूर्णसहानुभूति व्यक्त केल्यामुळे प्रोत्साहित होऊन हे विशाल कार्य पूर्णतेस पोचविण्याकरितां यापुढे शक्य तितका अधिक प्रयत्न मंडळास करावा लागणार आहे.

श्रीमहाराजांचे विभूतिमत्त्व सर्वत्र प्रख्यातच असल्याने या तीन ग्रंथांबद्दल उपयुक्ततेच्या दृष्टीने कांही लिहिणे आवश्यक ठरेल असे वाटत नाही. तथापि चार प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ सज्जनांनी अत्यंत तत्त्वनिष्ठेने लिहिलेल्या प्रस्तावना या ग्रंथाच्या, सोबत छापलेल्या असल्याने, त्यांचे अवलोकनाने शास्त्रमार्गावर श्रद्धा ठेवणा-या साधकांना व जिज्ञासूंना आपापल्या अधिकारानुरूप कर्तव्याचे ज्ञान

शिक्षात्रयम्

निश्चित स्वरूपात होईल, अशी आम्हांला खात्री वाटत आहे. प्रसंगाने श्रीमहाराजांच्या संप्रदायाबद्दल मात्र चार शब्द लिहून ठेवणे अप्रस्तुत होणार नाही. कारण त्यामुळे महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या संप्रदायातील सद्भक्तांना श्रीशुकाचार्य, श्रीमच्छंकराचार्य, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज यांच्याप्रमाणे असणारा श्रीमहाराजांचा सर्वात्मभाव अवगत होऊन त्यांच्या मनांत कांही शंका असल्यास त्याही दूर होतील.

दैवी प्रकृतीचे महात्मे पुरुष, ईश्वराची उपासना कोणकोणत्या प्रकाराने करतात हा विषय भगवद्गीतेत श्रीकृष्णप्रभूंनी, "ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते। एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्" या श्लोकांत मांडलेला आहे. यावर श्रीमच्छंकराचार्यांचे विवरण पुढीलप्रमाणे आहे - "ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन...तच्च ज्ञानमेकत्वेन, एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासतो। केचिच्च पृथक्त्वेन, आदित्यचन्द्रादिभेदेन, स एव भगवान् विष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित इत्युपासते। केचिद्बहुधाऽवस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेण उपासते" यांत श्रीमदाचार्यांनी ज्ञानी पुरुषांच्या भजनाचे तीन प्रकार दाखविले आहेत. पहिला प्रकार - एकमेवाद्वितीय असे परमात्मतत्त्वच सर्वत्र आहे ; त्यावाचून दुसरे कांहीच नाही. हे ज्ञान म्हणजेच ईश्वराची उपासना. ही ज्ञाननिष्ठा पूर्णपणे संपादन केलेल्या पुरुषाची सातवी ज्ञानभूमिका शास्त्रज्ञांनी वर्णिलेली आहे. याच अवस्थेचे वर्णन श्रीगौडपादाचार्यांनी "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" या कारिकेत केलेले आहे. अध्यारोप, अपवाद व पूर्णदृष्टि या तीन दृष्टींपैकी ही पूर्ण दृष्टि होय. ज्या ठिकाणी द्वैताचा पूर्णपणे लोप होतो. दुसरा व तिसरा उपासनेचा प्रकार ज्यांचा असतो असे ज्ञानी पुरुष त्यावेळी सर्व जगत् , नियमनियामकरूप असणारे, पहात असूनही हे सर्वही भगवत्स्वरूप आहे, अशी त्यांची दृष्टि असते. याच दृष्टीचा आदेश " ईशावास्यमिदं सर्वम् " या मंत्राने साधकांना दिलेला आहे. ही दृष्टि पूर्ण बाणली असतां बंधक असणा-या मनोमय द्वैताचा पूर्णपणे विलोप झालेला असतो त्यामुळे बाह्य द्वैत हे त्याला बंधक होऊ शकत नाही.

कुमारशिक्षाशिक्षा

या स्थितीला पोंचलेल्या जीवाचे वर्णन सर्वसंकल्पसंन्यासी, योगारूढ अशा शब्दांनी श्रीभगवान् करतात. या तीन प्रकारांपैकी मधला प्रकार म्हणजे जगत्कार्य करणा-या सर्व हिरण्यगर्भादि विभूति एकाच ईश्वराची स्वरूपे आहेत ही अभेददृष्टि उत्पन्न होणे हा मोठा योग आहे. यांचेच वर्णन श्रीगणेशगीतेत श्रीगणेशांनी "शिवे विष्णौ च शक्तौ च सूर्ये मयि नराधिप। याऽभेदबुद्धिर्योगः स सम्यग्योगो मतो मम॥" या श्लोकाने केलेले आहे. यालाच शास्त्रज्ञ पुरुष तत्पदार्थशुद्धि असे म्हणतात. पण हे ईश्वराद्वैत बाणण्याकरितां प्रथम कोणत्या तरी विशिष्ट स्वरूपाबद्दल प्रेमनिष्ठा पराकोटीला जावी लागते. आणि याकरितांच त्या त्या महात्म्यांनी, ही प्रेमनिष्ठा व्यक्त करून भिन्न भिन्न संप्रदायांच्या स्वरूपाने पूर्वोक्त अद्वैतनिष्ठेचा साधनमार्गच साधक जीवांकरितां प्रगट करून ठेवला आहे. या दृष्टीने विचार केला असतां वास्तविक कोणत्याही संप्रदायाचा आत्यंतिक विरोध संभवत नाही. हे व्यक्त करण्याकरितांच श्रीशंकराचार्य महाराजांनी सर्वही उपासनामार्गांची पंचायतनपूजनपद्धतीने स्थापना केली. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजप्रभृति संत मंडळींनीं सर्व सुखाचे आगर अशा रखुमादेवीवराच्या भक्तिमार्गाचा प्रसार केला. श्रीमहाराजांनींही याच दृष्टीने श्रीदत्तसंप्रदायाचे विशेष आविष्करण केले. पण त्यांची अभेददृष्टि ही कायम होती हे त्यांच्या ग्रंथावरून कोणाच्याही लक्षांत येईल. "श्रीवैष्णवैशगणेशसौर्यशाक्त्यादिरुपधृक्। दत्तात्रेयोऽस्त्वजोऽनन्तः सदा मे हृदि सद्गुरुः॥" इत्यादि त्यांची पुष्कळ वचने याबद्दल निदर्शन म्हणून दाखवितां येतील. वृद्धशिक्षेत, सर्व उपनिषदांचा प्रतिपाद्य विषय भगवान् श्रीदत्तात्रेयच आहेत हे केलेले वर्णन तर श्रीमहाराजांच्या वरील अद्वैत दृष्टीला पूर्णपणे पोषक ठरेल. श्रीमहाराजांच्या स्तोत्रसंग्रहांत समाविष्ट न झालेला असा एकही देव राहिलेला नाही. श्रीमहाराजांची ही अभेददृष्टि नित्य जागृत असल्यामुळेच ते ज्या ज्या गांवी गेले त्या त्या गांवच्या सीमेवर ते येतांच त्यांना त्या त्या ग्रामदेवतेचे दर्शन होत असे, असे त्यांच्या चरित्रात वर्णन आहे. याप्रमाणे जसे जसे श्रीमहाराजांच्या दिव्यचारित्र्यहीरकाचे परीक्षण करावे तशी तशी त्याची उज्ज्वलता अधिकच प्रत्ययाला येते. अशा महापुरुषांचे, संपूर्ण शास्त्रासार व्यक्त करणारे हे तीन ग्रंथ असल्याने, यांचे तत्परतेने मनन झाल्यास सर्वही सांप्रदायिक साधक जनतेला अत्यंत उपयोग होणार आहे. याच उद्देशाने

शिक्षात्रयम्

श्रीमहाराजांच्या अनेक ग्रंथापैकी हे तीन ग्रंथच प्रथम मुद्रित केले आहे. हे ग्रंथ मूळ श्लोकात्मक संस्कृत भाषेमध्ये असून कुमारशिक्षा व वृद्धशिक्षा या दोन ग्रंथावर श्रीमहाराजांचीच सुबोध अशी संस्कृत टीका आहे. संस्कृत भाषेचे विशेष ज्ञान नसणा-या जिज्ञासू जनांना अंशतः तरी उपयोग व्हावा या हेतूने शिक्षात्रयाच्या मूळ श्लोकावर उत्तम शास्त्रज्ञ पंडितांनी केलेले मराठी भाषांतरही सोबत जोडले आहे. साधन मार्गाच्या ज्ञानाविषयी अंतःकरणपूर्वक कळकळ व तदनुसार प्रयत्न झाल्यास या तीन ग्रंथावरूनच वैदिक संस्कृतीचे निश्चित स्वरूप जिज्ञासूंना कळून आपापल्या साधनावस्थेतील अधिकारभूमिकाही कळून येतील यांत शंका नाही.

शिक्षात्रयाचे मुद्रण करण्याचा संकल्प प्रथम श्रीमज्जगद्गुरु श्रीशंकराचार्य श्रीशिरोळकर स्वामिमहाराज मठ संकेश्वर करवीर यांचे चरणांजवळ निवेदन केला. त्यावेळी लगेच श्रीचरणांनी एकशें एक रुपये देऊन या कार्यास आशीर्वाद दिला. या शुभाशीर्वाद प्रभावानेच हे कार्य एक वर्षाचे आतच तडीस गेले हे कृतज्ञता बुद्धीने व्यक्त करण्यास आम्हाला अत्यंत समाधान वाटत आहे. अशीच कृपाकूर्मदृष्टि या कार्याकडे असावी अशी श्रीचरणसन्निध प्रार्थना आहे. अमरापूर येथील श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीपीठ या संस्थेच्या सर्व विश्वस्तांनीही या कार्याबद्दल पूर्ण सहानुभूति व्यक्त केली. त्यांच्या सत्संकल्पाचेच हे मूर्तफल आज दिसून येत आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. याबद्दल त्या सर्व विश्वस्तांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोत.

या शिक्षात्रयावर पंडितराज राजेश्वरशास्त्री द्रवीड यांनी आमच्या विनंतीप्रमाणे रहस्योद्बोधक अशी संस्कृत प्रस्तावना लिहून दिली. तसेच पंडितप्रवर आत्मारामशास्त्री जेरे यांनी वृद्धशिक्षेचे, पं. श्रीपादशास्त्री जेरे यांनी युवशिक्षेचे व पं. विष्णुशास्त्री खरे यांनी कुमारशिक्षेचे मराठी भाषांतर व प्रस्तावनाही लिहून दिली. या चौघाही पंडितवर्यांचे, सर्व जनतेप्रमाणे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत ; तसेच पुणे येथील वैदिक संशोधन मंदिराचे कार्यवाह श्री. नारायणराव सोनटक्के यांनी तर अत्यंत आत्मीयतेने ; कागद मिळवून देणे, प्रूफें तपासणे, वेळोवेळी कार्याची चौकशी करून योग्य तो सल्ला देणे इत्यादि

कुमारशिक्षाशिक्षा

विविध प्रकारांनी साहाय्य करून हे कार्य पार पाडले याबद्दल त्यांचे व समर्थभारत प्रेसचे मालक श्री. सरदेसाई यांनीही हे मुद्रणकार्य अत्यंत आत्मीयपणाने करून दिले याबद्दल त्यांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोत. वास्तविक या सर्वांना उपयुक्त अशा संतकार्यात 'स्तवावे ते कवणे कवणालागी' अशी स्थिती आहे. तथापि ज्यांनी ज्यांनी या कार्याबद्दल सहानुभूति व्यक्त केली त्या सर्वांचेही आभार मानणे आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो.

श्रीमहाराजांच्या अवशिष्ट ग्रंथांचे मुद्रणकार्यहि जनताजनार्दनाच्या पाठिंब्याने लवकरच पार पडो अशी दिव्य शक्तिसंपन्न श्रीमहाराजांचे चरणाजवळ प्रार्थना करून हे अल्पसे निवेदन पुरे करतो.

श्रीचरणानुगृहीत

वामन दत्तात्रेय गुळवणी,

(२० नारायण पेठ, पुणे २)

शिक्षात्रयम्
। शिक्षात्रयप्रस्तावना ।।

श्रीगुरुःशरणम् ।

अथेयं प्रकाश्यते शिक्षात्रयी- कुमारशिक्षा, युवशिक्षा, वृद्धशिक्षेति प्रसिद्धा परमपूज्यपादानां अस्मत्परमगुरुणां कृतिः। 'आप्तोपदेशः शब्दः' इति हि- शब्दप्रमाणलक्षणमनुसृत्येयं श्रीचरणान्तेवासिनां प्रमाणमूर्धन्यतामवलम्बते।

एतेषां चरणानामाप्ततमत्वं तु अस्य शिक्षात्रयस्यालोचने प्रमाणानुसारित्वेन स्पष्टं विद्योतत एवान्याप्तसाधारणं यथा, तथा धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशययोगादपि साक्षात्कृततच्चरित्रेषु विद्योतितमासीत् आसेतुहिमाचलमित्यस्ति महान् विशेषः। श्रीचरणैर्ब्रह्मचर्यावस्थायां वेदाध्ययनकाले एव मन्त्रसिद्धिरधिगता शापानुग्रहसामर्थ्यं च यथाविधि वेदाध्ययनमात्रेणेत्यपरो महान् विशेषः। एतद्ग्रन्थप्रामाण्ये कारणान्तरम्।

आदर्शभूतं ब्रह्मचर्यमादर्शभूतं गार्हस्थ्यं तथाभूतं संन्यासानुष्ठानं च श्रीचरणैः प्रकटितमभूत्। तदेवात्र शिक्षात्रये पुरः परिस्फुरति। प्रथमाश्रमे यथाविधि सेवामात्रेण ईशोपलब्धिर्भवतीत्यत्र निदर्शनतया कुमारशिक्षायां, शिरोलपत्तनवृत्तं ब्राह्मण्याश्चरित्रं, प्रसङ्गाद्वेदप्रामाण्येश्वरास्तित्वादिकं शास्त्रीयप्रमेयजातम्; द्वितीयाश्रमे च सगुणोपासनायां यथाविधि कृतायां, भगवदुपलब्धिर्नारायणस्वामिनां चरितोपन्यासेन, तत्प्रसङ्गात् मीमांसशास्त्रसम्मतविधिभेदा, अर्थवादादिभेदा, वेदान्तसम्मतोपासनाभेदाश्च युवशिक्षायां प्रदर्शिताः। वृद्धशिक्षायां, ज्ञानोपलब्धौ सत्यां स्वोपास्यभगवद्भूतरूपतापत्तिः वर्तमानतच्चरित्रप्रकटनेन, तत्प्रसङ्गात् वेदान्तसम्मततत्त्वज्ञानविशदीकरणेन सह प्रदर्शिता। निदर्शनभूतं चरित्रत्रयमप्येतत् करालतमेऽपि कलिकाले शिष्टैः प्रत्यक्षतयोपलब्धिमस्तीति अयमपरो महान् विशेषो ग्रन्थत्रयस्यास्य प्रामाण्ये महत्कारणमस्ति।

'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम्।।'

इति गीतावचनानुसारेण श्रीचरणानामीश्वरावतारत्वे सिद्धे, रामकृष्णादितनूनां कलेः प्रागेवान्तर्हितत्वोक्त्या, भगवद्भूतत्रेयमूर्तेश्च वर्तमानतोक्त्या

कुमारशिक्षाशिक्षा

सगुणभगवद्दत्तात्रेयरूपत्वं श्रीचरणानामवेद्यत इति रहस्यतमं वस्तु प्रकाशयामः ।।

वैदिकाचारप्रतिष्ठापकमिदं रूपं श्रीचरणानां, युवशिक्षायां, ब्राह्मणानां श्रीभास्कररायदीक्षितप्रभृतिसमुन्नीतस्यापि तन्त्रमार्गस्य पञ्चमकारघटितस्य परिहार्यतां यद्व्यनक्ति, तत्र त्वपूर्वार्थत्वात् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमाटीकते श्रीचरणानां कृतित्रयमिदम् । एतन्निर्माणे श्रीभगवद्दत्तात्रेयादेश कारणमित्यत्रैवोल्लेखदर्शनात्, प्रत्यक्षीकृतेश्वराणां श्रीचरणानां माहात्म्यविशेषोऽपि दर्शितो भवति । एतेषां पाण्डुरङ्गाश्वत्थामकृष्णानर्मदाप्रभृतिदेवतादर्शनसंवादादिकं तु तच्चरित्रे विस्तृतमिति नात्र वितन्यते ।

‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।’

इति गीतावचनानुसारेण नूतनावतारप्रयोजनं दर्शितं भवति । श्रीचरणानां चरित्रविस्तरस्तु स्वतंत्रतया मुद्रितेन तच्चरित्रेण विदित एव शिष्टैः । अतः तद्विषये नात्र पुनर्विलिख्यते ।

एतदुपदेशानुगृहीततयोद्धृतेषु परस्सहस्रेषु दीनेषु दुरपनेयव्याधिशतपरिखिन्न-देहोऽयमप्येको दीनो लेखको रक्षितः श्रीचरणानुगृहीतैर्गुरुवरश्रीगोविन्दरावपण्डित-योगिवर्यैर्गुरुभिरुपदिष्टया योगकलयेत्येतावदेवं तु निवेदयामि ।

एवंविधस्य युगवाणीरूपस्य ग्रन्थत्रयरत्नस्य पुनः प्रकाशनं सुप्रसिद्धमाहात्म्यैः श्रीगुळवणीमहाशयैः समूहनिर्माणपुरस्सरं यत् कृतं तत्राधर्मणं धार्मिककुलमिति सामोदमावेदयाम् च ।

श्रीराजेश्वरशास्त्री द्राविडः

श्रावण शु । २ शनौ सं. २००८

साङ्गवेदविद्यालयः

रामघाट, काशी.

शिक्षात्रयम्
(पंडितराज राजेश्वरशास्त्री द्रविड यांनीं शिक्षात्रयावर लिहिलेल्या संस्कृत
प्रस्तावनेचा अनुवाद)

श्रीगुरुः शरणम् ।

आज कुमारशिक्षा, युवशिक्षा, वृद्धशिक्षा ही शिक्षात्रयी, अत्यंत पूज्य अशा आमच्या परमगुरुंची कृति, प्रकाशित केली जात आहे. आप्ताचा उपदेश म्हणजे शब्द. या शब्दप्रमाणाच्या लक्षणास अनुसरून ही त्रयी श्रीमहाराजांच्या भाविक शिष्यवर्गास अत्यंत प्रमाणभूत आहे.

हे शिक्षात्रय प्रमाणानुसारि असल्याने यावरून श्रीमहाराज हे, इतर आप्तांप्रमाणे श्रेष्ठ आप्त आहेत हे जसे स्पष्टपणे कळून येते तसेच ते अनेक लोकांनी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या अशा धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य या दिव्य गुणांनी युक्त, श्रीमहाराजांच्या विशुद्ध चारित्र्यावरूनही आसेतुहिमालयापर्यंत स्पष्ट झालेले आहे हा एक मोठा विशेष आहे. श्रीमहाराजांनी ब्रह्मचर्यावस्थेत यथाविधि वेदाध्ययन करून त्या वेदाध्ययनाच्या काळांतच मंत्रसिद्धि व शापानुग्रहाचे सामर्थ्य मिळविले होते हा एक दुसरा मोठा विशेष या ग्रंथाच्या प्रामाण्याचे दुसरे कारण आहे.

आदर्शभूत ब्रह्मचर्य, आदर्शभूत गृहस्थाश्रम व तसेच संन्यासाश्रमाचे अनुष्ठान श्रीमहाराजांनी करून दाखविले आहे. तेच या शिक्षात्रयांत स्पष्ट दिसत आहे. प्रथमाश्रमांत यथाविधि केवळ सेवेनेही ईश्वरदर्शन होऊं शकते, याबद्दल दृष्टांत म्हणून शिरोळगांवातील एका ब्राह्मण स्त्रीचे चरित्र, व प्रसंगाने, वेदांचे प्रामाण्य, ईश्वरास्तित्व इत्यादि विविध शास्त्रीय प्रमेयांचे वर्णन कुमारशिक्षेत केले आहे. युवशिक्षेमध्ये, गृहस्थाश्रम घेतल्यावर यथाविधि सगुणोपासना केली असतां, भगवत्प्राप्ति होते, याबद्दल उदाहरण म्हणून श्रीनारायणस्वामींचे चरित्र सांगितले असून, प्रसंगाने मीमांसाशास्त्राला सम्मत असे वेदांतील विधीचे व अर्थवादाचे प्रकार आणि वेदान्तशास्त्राला सम्मत असणारे उपासनेचे प्रकारही दाखविले आहेत. ज्ञानप्राप्ति झाली असतां, उपासक

कुमारशिक्षाशिक्षा

हा उपास्यदत्तरूप होतो असे दाखवून श्रीदत्ताचे सध्याचे चरित्रही दाखविले आहे व वेदान्ताला सम्मत अशा तत्त्वज्ञानाचे विशदीकरणही केले आहे ; इतके विषय वृद्धशिक्षेत दाखविले आहेत. निदर्शन म्हणून वर्णन केलेली ही तीनही चरित्रे, या घोर असणा-याही कलिकालांत शिष्टजनांनी प्रत्यक्ष पाहिलेली अशी आहेत हा आणखी एक मोठा विशेष, या तीन ग्रंथांच्या प्रामाण्यास पोषक असे प्रबल कारण आहे.

'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तेदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम्' या गीतेच्या वाक्यावरून श्रीमहाराज हे ईश्वरावतार आहेत हे सिद्ध झाले असतां, रामकृष्णादिक अवतार हे कलियुगाच्या पूर्वीच गुप्त झाले आणि भगवान् दत्तात्रेय हे मात्र आजही आहेत या वर्णनावरून श्रीमहाराज हे साक्षात् भगवान् दत्तात्रेयस्वरूप आहेत ही अत्यंत रहस्यभूत गोष्ट आज आम्ही प्रकाशित करीत आहोंत.

वैदिक आचारांची प्रतिष्ठा करण्याकरितां हे श्रीमहाराजांचे रूप आहे. म्हणून, श्री भास्करराय दीक्षित प्रभृति मंडळींनीं उचलून धरलेला असाही तंत्रमार्ग हा पंचमकारयुक्त असल्याने ब्राह्मणांना त्याज्य आहे असा श्रीमहाराजांनी युवशिक्षेत जो अभिप्राय व्यक्त केला आहे त्याविषयी तर, हे श्रीमहाराजांचे ग्रंथत्रय अर्थाच्या अपूर्वतेमुळे, स्वतंत्रपणे प्रमाणच ठरत आहे. हे ग्रंथ निर्माण करण्यास भगवान् श्रीदत्तात्रेयांचा आदेशच कारण आहे असा उल्लेख या ग्रंथातच श्रीमहाराजांनी केलेला आहे. यावरून ज्यांना ईश्वराचे प्रत्यक्ष दर्शन घडले आहे अशा श्रीमहाराजांचे विशेष माहात्म्यही दाखविल्यासारखे होत आहे. श्रीमहाराजांना, पांडुरंग, अश्वत्थामा, कृष्णा, नर्मदा इत्यादि देवतांचे दर्शन घडून त्यांच्याबरोबर संभाषणादि प्रसंगही लाभला हे त्यांच्या चरित्रांत विस्तृतपणे आले असल्याने या ठिकाणी त्याबद्दल आम्ही जास्त विवेचन करीत नाही.

'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' या गीतेच्या वचनास अनुसरून नवीन अवतार घेण्याचे कारणही दाखविले गेले आहे. श्रीमहाराजांच्या चरित्राचा विस्तार, स्वतंत्र मुद्रित झालेल्या

शिक्षात्रयम्

त्यांच्या चरित्रावरून शिष्टजनांना विदित झालेलाच आहे. म्हणून त्याविषयीं येथें आम्ही पुनः कोही लिहीत नाही.

श्रीमहाराजांच्या उपदेशाने हजारों दीन जनांचा उद्धार झाला आहे; त्यांपैकीच हाही एक दीन लेखक असाध्य अशा अनेक व्याधींनीं ग्रस्त झाला असतां, श्रीमहाराजांच्या अनुग्रहाने संपन्न अशा योगिश्रेष्ठ श्रीगोविंदराव पंडित गुरुवर्यांनीं, महाराजांनीं सांगितलेल्या योगकलेच्या सामर्थ्याने त्याचे त्या व्याधीपासून रक्षण केले एवढेंच मी निवेदन करतो.

याप्रमाणे युगवाणीरूप असे हे ग्रंथत्रय, आज न मिळणारे, त्याचे पुनः प्रकाशन, ज्यांचे माहात्म्य अत्यंत प्रसिद्ध आहे असे श्री. गुळवणीमहाशय हे एक मंडळ स्थापून करीत आहेत ; त्याबद्दल सर्व धार्मिक जनता त्यांची ऋणी आहे हे अत्यंत संतोषाने मी कथन करतो.

श्रावण शु.। २ शनिवार सं. २००८
सांगवेद विद्यालय, रामघाट काशी.

श्रीराजेश्वरशास्त्री द्राविड

कुमारशिक्षाशिक्षा
॥ श्रीदत्तः प्रसन्नोऽस्तु ॥

प्रस्तावना

ॐ नमो श्रीवासुदेव महायोगी। अवीट ब्रह्मानंद भोगी।
मति लावावी सन्मार्गी। स्फूर्ति द्यावी सेवेची॥१॥
संस्कृत भाषा रत्नकरंडक। त्या मार्जी कुमारशिक्षा माणिक।
झळके प्रकाश अलौकिक। अज्ञानांधकारनाशक॥२॥
श्रीवासुदेवचरित रत्नकरंडक। त्यामार्जी बोधरत्ने असंख्याक।
दावी उघडोन कितीएक। ?
तो करंडक उघडोन। माणिकदर्शने संतोषवी जन।
ऐसे आज्ञापिती गुरुचरण। म्हणोनि कार्यी प्रवर्तलों॥३॥
यथामति केला अर्थ। साधावया निजपरमार्थ।
मुदित व्हावा भाविक सार्थ। हीच आस धरिली मनीं॥४॥
मंद मध्यम उत्तम चित्त। त्रिविध जीव जर्गी विलसत।
मंद जीवासी सत्पथ। दावाया उपदेशी वासुदेव॥५॥
बुद्धि अजाण ही बाला। न कळे निजहित तिजला।
तोचि अर्थ दाविला। वासुपदे सज्जन हो॥६॥
सन्मार्ग प्रकाशी बालेशी। यालागीं स्वामिरायासी।
भाविक प्रेमें संबोधिति। वासुदेव नामेंकरोनि॥७॥
उत्तमासी ज्ञानाधिकार। मध्यमा उपासना साचार।
जे कां मंद पामर। त्यासी कर्माधिकार नेमिला॥८॥
वेदमातेचा हा प्रेमळभाव। यथार्थ लक्षोनि श्रीवासुदेव।
कुमार युव वृद्ध शिक्षा नांव। तीन मजली निर्मोन उपदेशी॥९॥
जेवीं अजाण निजसुता। माडीवरी चढूं लागता।
कळवळोनि धरोनि हाता। माता निवारी पडशील म्हणोनि॥१०॥
तेवी करुणाघन श्रुतिमाता। बुझावी निजमंदसुता।
ज्ञानोपासनेचा हट्ट करितां। उगाच पतन पावशील॥११॥
वृथा कुशंकांचे सदन। पांडित्यगर्व, नास्तिक दुर्जन।

शिक्षात्रयम्

तरी त्या दूर सारुन। निष्काम कर्म भावे करी॥१२॥
जेथें राग द्वेष वसत। ते मानव केवल आप्त।
परि रागद्वेषरहित। परम आप्त श्रुतिमाता॥१३॥
ती सांगे, साधनसोपान। निष्कामकर्म उपासना ज्ञान।
यथाक्रम आरोहण। केल्या निजधाम पावशील॥१४॥
निरहंकार निरभिलाष राहून। भोळ्याभावे कर्माचरण।
करितां, प्रसन्न लक्ष्मीरमण। होऊनि दासा मुक्त करी॥१५॥
ज्ञानमर्दे पतन। निरहंकारे आत्मज्ञान।
समजाविले हे उत्तम विधान। ब्राह्मणीकथा सांगोन॥१६॥
वर्णधर्म नांवेही शोभती। मग स्नानसंध्येची कोण गती।
ऐशा उन्मत्त जनांप्रति। कळवळोनि म्हणे श्रीगुरुराय॥१७॥
तुमचे कल्याणसाधन। धर्म बोलिला नारायण।
त्याते त्यागिता, कवण। शरण तुम्हां घोरभर्वी॥१८॥
जा जा विद्वानासी शरण। समजोनि घ्या धर्म गहन।
तदनुसारे वर्तोन। पिपीलिकामार्गे मोक्ष साधा॥१९॥
ग्रंथ छापणे उत्तम। क्रिया करणे उत्तमोत्तम।
यास्तव वासुदेव भक्तजन। परिसोत माझी विनंति जी॥२०॥
श्रीवासुदेव गुरुचरण। आवडे त्या गायत्री पुरश्चरण।
गुप्तरूपें घरी येऊन। भिक्षा नित्य हीच मार्गे॥२१॥
प्रीतीची भिक्षा घालून। त्याची मिळवा कृपा पूर्ण।
ना तरी विमुख जाऊन। तुम्हा तो शापील दारुण॥२२॥
श्रीवासुदेव पदसन्निधानीं। अर्पियली सेवा कमलिनी।
साक्षात्काराची भीक मागुनी। विरतव्यापारा ही लेखनी॥२३॥

विजयादशमी १८७३

विष्णुशास्त्री खरे .
न्यायवेदांताध्यापक
अद्वैतवेदान्तविद्यापीठ,
सातारा.

कुमारशिक्षाशिक्षा

अनुक्रमणिका

श्लोक	पृष्ठ	विषय
१	१	श्रीदत्तात्रेय नमनरूप मंगलाचरण.
२	३	ईश्वर हा आप्त व त्याचे वाक्यश्रुति हे प्रमाण आहे.
३	४	श्रुति व स्मृति ह्या ईश्वराच्या आज्ञा आहेत.
४	५	श्रुति व स्मृति काय करतात ?
५	५	सद्गुरुकडून श्रुतिस्मृतींचे ज्ञान मिळवून तदुक्त कर्मे ईश्वरसंतोषार्थ करावीत.
६	६	मन्त्राचा अर्थ कसा लावावा ?
७	७	चांगल्या स्थितीत धर्माचरण कसे करावे ?
८	८	धर्माचरणाचे फल.
९	८	कर्माचरण कोणी किती कालपर्यंत करावे ? पुढे काय करावे ?
१०	९	संन्यासाश्रम केव्हां घ्यावा ?
११	१०	कर्मासक्त व कर्महीन दोघांची गति.
१२	११	कर्म कोणते करावे ? त्याची मर्यादा व फल.
१३	११	फल दिसले नाही तरी यावज्जीव कर्म करावे.
१४	१२	या जन्मांत कर्मानुष्ठान न करतांही क्रोधादि विकाररहित असणे, हे पूर्वजन्मांतील यावज्जीव कर्मानुष्ठानाचे फल.
१५	१३	कर्म करण्याची पद्धत.
१६	१३	धर्म, अर्थ व काम यांचे मोक्षोपयोगी परस्पर सहकारित्व.
१७	१४	धर्मत्याग अनिष्ट धर्माचरण हे ईश्वरप्रीतीचे मुख्य साधन.
१८		धर्माचरण करुं इच्छिणाऱ्याने कोणाची संगति सोडावी ?
१९		हृदय शुद्ध झाल्यावाचून संन्यास घेणे अनिष्ट.
२० - २१		चित्त शुद्ध नसतां संन्यास करणाऱ्याबद्दल दृष्टांत.
२२ - २३		योग्यता आल्यावाचून संन्यास घेणाऱ्याची होणारी अवस्था व त्याला होणारे ईश्वराचे शासन
२४		यथाविधि कर्म करावे.
२५		चित्तशुद्धि होण्यापूर्वी ज्ञान व कर्म यांचे सहानुष्ठान कां

शिक्षात्रयम्

होऊं नये ?

- २६ समुच्चय सांगणा-या श्रुतीचा अभिप्राय.
२७ देवतांना शरीर नाही.
२८ देवतांना शरीर आहे याबद्दल युक्ति.
२९ ईश्वराचा व त्याच्या वचनाचा अवमान करूं नये.
३० नास्तिक म्हणजे कोण ? त्याची गति.
३१ आस्तिकाचे स्वरूप व त्याची गति.
३२ ईश्वरास्तित्वाबद्दल प्रमाण.
३३ ईश्वरास्तित्वाबद्दल केनोपनिषदांतील कथेचा आरंभ.
३४ - ३५ देवदैत्यांच्या युद्धाचे वर्णन.
३६ जय मिळाल्यामुळे देवांना झालेला गर्व.
३७ देवांचा गर्व दूर करण्याकरितां परमेश्वर सुंदर रूप घेऊन त्यांच्यासमोर येतात.
३८ ईश्वरस्वरूपाचे वर्णन.
३९ ईश्वरस्वरूप पाहून देवांना आश्चर्य वाटले व त्यांनी चौकशीकरितां अग्नीस पाठविले.
४० अग्नीने आपले नांव ईश्वरास सांगितले. त्याचे बल काय? असा ईश्वराचा प्रश्न.
४१ अग्नीने आपली शक्ति सांगितल्यावर ईश्वराने एक गवताची काडी त्याच्यासमोर ठेवली.
४२ अग्नीला ती गवताची काडी जाळतां न आल्याने तो लाजून परत गेला.
४३ देवांनीं वायूला ईश्वराचे परीक्षेकरितां पाठविले.
४४ दोघांचा संवाद व वायूच्या बलासंबंधी ईश्वराचा प्रश्न व वायूचे उत्तर.
४५ गवताची काडी वायूला हलवितां न आल्याने तो लाजून परतला .
४६ देवांनीं इंद्राला पाठविले, ते पाहून ईश्वर गुप्त झाले.
४७ इंद्र खिन्न होऊन तेथेंच थांबला. त्याला उमेचे दर्शन झाले.

कुमारशिक्षाशिक्षा

- ४८ उमेच्या स्वरूपाचे वर्णन.
४९ इंद्राने ईश्वराबद्दल उमेस प्रश्न केला.
५० उमेने इंद्राला ईश्वरस्वरूपाची ओळख करून दिली.
५१ ईश्वरास्तित्वाबद्दल व त्याला शरीर असल्याबद्दल अनेक श्रुति प्रमाण आहेत.
५२ एकच ईश्वर भक्तांच्याकरिता पांच रूपांनी प्रकट झाला.
५३ पूर्वयुगांत व या युगांत ईश्वराचे अस्तित्व.
५४ कृष्णातीरावर होणा-या प्रभूच्या लीला.
५५ ब्राह्मण स्त्रीला प्रभुदर्शन झाले या कथेला सुरुवात.
५६ शिरोळ गांवांत श्रूगुरु भिक्षेला गेले.
५७ त्या गांवांतील एका दरिद्री ब्राह्मण स्त्रीचा उद्धार करण्याकरितां गेले.
५८ यतींनीं भिक्षा मागावी हे स्वतःच्या आचाराने दाखविले.
५९ श्रीगुरुंच्या स्वरूपाचे वर्णन.
६० भिक्षेचा शब्द ऐकून घरमालकीण बाहेर येऊन नम्रतेने बोलूं लागली.
६१ विप्रस्त्रीचे स्वागतपर भाषण.
६२ श्रीमहाराजांनीं काय केले?
६३व विप्रस्त्रीची मनःस्थिति व तदनुसार कृति.
६४
६५ते अतिथीबद्दल गृहस्थाश्रमी माणसाची वृत्ति कशी असावी हे
७६ दर्शविणारे व श्रीगुरुंविषयीं अत्यंत श्रद्धा असणारे असे विप्रस्त्रीचे सविस्तर भाषण.
७७- श्रीगुरुंनीं केलेला विचार.
७८
७९ - यतिवृत्ती व गृहस्थाश्रमाचे कर्तव्य सुचविणारे श्रीगुरुंचे
८२ भाषण.
८३ वैश्वदेव झाला नसल्यास त्याकरतां अन्न काढून ठेवून अतिथीस भिक्षा द्यावी.

शिक्षात्रयम्

- ८४ घरांत भोजन घालण्यास पात्र नाही असे स्त्रीचे भाषण.
८५ - श्रीगुरूंनीं बाहेरून एक मोठा चौकोनी दगड आणून तो
८६ धुवून त्यावरच वाढण्यास सांगितले.
८७ विप्रस्त्रीने त्या शिलापात्रावर जोंधळ्याची पेज वाढली.
८८ भिक्षुरूपी भगवंतांनीं भोजनास आरंभ केला.
८९ विप्रस्त्रीच्या कृतीवर केलेले यज्ञकर्माचें रूपक.
९० - विप्रस्त्रीने अत्यंत प्रेमपूर्वक केलेली प्रभूची प्रार्थना.
९२
९३ - अग्निहोत्र कर्म करणा-यापेक्षां विप्रस्त्रीचे श्रेष्ठत्व.
९४
९५ तृप्त झालेले श्रीहरि गुप्त झाले.
९६ अतिथीची तृप्ति किंवा पीडा यांचे आपोआप मिळणारे फल.
९७ - घरमालक बाहेरून घरीं आल्यावर त्याला सर्व समजते. ते
९९ ऐकून त्याला वाटणारी धन्यता.
१०० गृहस्थाश्रमाचे मुख्य कर्तव्य अतिथीचा सत्कार.
१०१- श्रीगुरूंच्या भोजनपात्राची त्या गृहांत निरंतर पूजा व
१०२ त्यामुळे त्या वंशास मिळालेले फळ.
१०३ ग्रंथ करण्याचे कारण व स्थान.
१०४ ग्रंथाचे अधिकारी.

कुमारशिक्षाशिक्षा
श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

श्री. प. प. वासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिमहाराज विरचिता

कुमारशिक्षा

(मूळश्लोक)

मराठी भाषान्तरासहित

भाषान्तरकार ----- पण्डितप्रवर विष्णुशास्त्री खरे, न्यायवेदान्ताध्यापक
अद्वैतवेदान्तविद्यापीठ, सातारा.

शिक्षात्रयम्
॥श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः॥

कुमारशिक्षा

सत्यं ज्ञानमनन्तं सच्छक्त्येकं कारणं परम्।

वन्दे निरुपमं सूक्ष्मं श्रीदत्तं तमतीन्द्रियम्॥१॥

अन्वय :- सत्यं ज्ञानं अनन्तं एकं सच्छक्ति कारणं परं अतीन्द्रियं सूक्ष्मं निरुपमं तं श्रीदत्तं वंदे।

अर्थ :- ॐ वासुदेवानंदपूर्वा दयासान्द्रा सरस्वती। कुमारशिक्षारूपेयं पूज्यते डिम्भलीलया।।त्रिकालाबाधित, ज्ञानस्वरूप, सर्वव्यापक, अखंड ज्ञान, इच्छा व क्रिया या शक्तींनीं युक्त असलेला, जगाची उत्पत्ति, पालन व संहार करणारा, निरुपम अतीन्द्रिय व सूक्ष्म असा जो प्रसिद्ध श्रीदत्तमहाराज त्याला मी वंदन करितो.

भावार्थ :- ' अनंतकोटि ब्रह्मांडनायक राजाधिराज दत्तात्रेय महाराजकी जय ', असा जयघोष आपण नेहमीं करितो. याचा अर्थ समजून घेणे जरूर आहे. त्याकरितां दयानिधि श्रीमहाराजांनी हे मंगल केले आहे. श्रीदत्त अतीन्द्रिय म्हणजे डोळ्यांनी अगर इतर इंद्रियांनीं समजणे शक्य नाही, पण तो नाही असे नाही. त्याच्या अस्तित्वाचे प्रमाण जग आहे. अनेक प्रकारांनी नटलेले हे जग आपोआप उत्पन्न होणे शक्य नाही. अर्थात् ज्याच्या सत्तेने ते उत्पन्न होते, ठराविक काळ राहाते, त्यानंतर नाहीसे होते तो दत्तराज म्ह. परमेश्वर. जगाची घडामोड होऊनहि देवाच्या स्वरूपांत बदल होत नाही. तो निर्विकार = पर असतो. म्हणजेच तो विवर्तोपादान कारण आहे.

दोरीवर साप भासतो, कांही वेळ राहातो व तेथेच मावळतो म्ह. सर्पाचे दोरी हे विवर्तोपादान आहे. तसाच ईश्वर जगाचे विवर्तोपादान या प्रकाराचे कारण आहे. हे ईश्वराचे तटस्थलक्षण होय. वस्तु आहे हे दाखविण्याकरितां जें वर्णन, ते तटस्थलक्षण जाणावे. यानंतर परमेश्वर कसा आहे हे सांगण्याकरितां त्याच्या स्वरूपाचे जें वर्णन, ते स्वरूपलक्षण होय. तेच ' सत्यं ज्ञानं अनन्तं ' या शब्दांत महाराजांनी सांगितले.

ईश्वर नित्य आहे म्हणून कालाची मर्यादा त्याला नाही. तो सर्वव्यापक असल्याने अमक्या स्थली नाही असे म्हणतां येत नाही. म्ह. देशाने त्याची

कुमारशिक्षाशिक्षा

मर्यादा (परिच्छेद) ठरत नाही. सर्व वस्तूच्या रूपाने तोच नटलेला आहे = सर्वात्मा आहे म्हणून कोणत्याहि वस्तूने तो मर्यादित (परिच्छिन्न) होत नाही. तात्पर्य, तो अनंत आहे. ज्ञानरूप तो आहे = प्रत्येक पदार्थाचे स्फुरण हेच त्याचे स्वरूप आहे. सत्य, त्रिकालाबाधित आहे. कोणच्याहि प्रमाणाने त्याचा बाध होत नाही. परमेश्वर नाही हे विचारांतीं ठरतच नाही. दोरी नसती तर सर्पहि भासला नसता, तद्वतच परमात्मा नसता तर संसारच झाला नसता. सर्प खोटा म्हणून दोरी जशी सत्य, त्याच प्रमाणे जग खोटें म्हणून परमात्मा सत्य. जग जड, परमात्मा ज्ञानरूप, जग मर्यादित तर परमात्मा सदा सर्वत्र भरलेला, अमर्याद.

एवंच सत्य, ज्ञान, अनंतरूप पामात्मा आपले स्वरूप असून ते मिळविण्याचा प्रयत्न करणे हेच मुख्य कर्तव्य. या कर्तव्याचा ओनामा सांगण्याकरितांच कुमारशिक्षा महाराजांनी लिहिली.॥१॥

परंतु परमात्माच नाही, कारण त्याविषयीं प्रमाण कांही नाही असे कोणी म्हटल्यास त्याचे समाधान असे ----

आप्तवाक्यं प्रमाणं न आप्त ईशोऽत्र वर्णभूः।

निःश्वासवदनायासात्तस्माज्जाता श्रुतिः सती॥२॥

अन्वयः- नः आप्तवाक्यं प्रमाणं (अस्ति) अत्र आप्तः वर्णभूः ईशः। तस्मात् निःश्वासवत् अनायासात् सती श्रुतिः जाता।

अर्थः --- आपल्याला आप्तवाक्य हे प्रमाण आहे. या जगांत आप्त, कल्याणांचा उपदेश करणारा, जो ब्राह्मणादिकांची उत्पत्ति करितो असा ईश्वर आहे. त्या ईश्वरापासून श्वासोच्छ्वासाप्रमाणे अनायासाने निर्दोष वेद उत्पन्न झाले.

भावार्थः --- आपल्या कल्याणाचा मार्ग जो सांगतो त्याला आप्त = हितचिंतक असे आपण समजतो, व त्याच्या शब्दांवर विश्वास ठेवतो. सर्व जगाचा खरा (आप्त) हितचिंतक ईश्वरच आहे. कारण तो सर्वज्ञ असल्यामुळे वेदाच्या रूपाने लोकांना बिनचूक साधनांचा उपदेश करितो. सृष्टीची उत्तम व्यवस्था चालू राहण्यासाठी त्याने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र असे चार वर्ण उत्पन्न केले ; व ब्रह्मचर्य, गृहस्थ इत्यादि आश्रमांची मर्यादा घालून त्यांना क्रमाने वेदाध्ययन, अग्निहोत्र, तपश्चर्या व आत्मचिंतन असे धर्म सांगितले.

शिक्षात्रयम्

धर्माचा उपदेश वेदांमध्ये आहे. वेद अपौरुषेय आहेत. आपला श्वासोच्छ्वास जसा अनायासे स्वाभाविक चालू असतो, त्या प्रमाणे सृष्टीच्या आरंभी ईश्वराला पूर्व कल्पांतील वेद जसेच्या तसे स्मरतात. वेदांमध्ये 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' (जो सर्वज्ञ आहे, सर्ववेत्ता आहे) इत्यादि वाक्यांत ईश्वराचे वर्णन आहे. वेद हे निर्दोष असल्यामुळे त्यांवर विश्वास ठेवण्यांत कल्याण आहे. मग वेदांनी ईश्वर आहे, त्याच्या सेवेने तो प्रसन्न होतो व दर्शन देतो, असे सांगितले असल्यामुळे 'अतींद्रिय ईश्वर आम्ही मानीत नाही' असे म्हणणे म्हणजे आपली पाठ दिसत नाही म्हणून ती नाही असेच म्हणण्यासारखे आहे. श्रीस्वामिमहाराजांनी युवशिक्षेत याच युक्तीने ईश्वरसिद्धि केली आहे.

तात्पर्य, वेद हे आप्तवाक्य असल्याने त्यांवर विश्वासून ईश्वर आहे अशी दृढ भावना धरून त्याची आज्ञा पाळली पाहिजे।।२।।

मात्र, वेद प्रमाण (कल्याणाचा खरा मार्ग सांगणारे आहेत) येवढ्यावरून कल्पसूत्रं व धर्मशास्त्रं खोटी आहेत असे मानू नये ; तर त्यांवरहि विश्वास ठेवावा. असे सांगतात

सा षडङ्गा च तदनुसारिणी स्मृतिरीशितुः।

उभे आज्ञे च विमले लोचने हि द्विजन्मनाम्।।३।।

अन्वयः--- षडङ्गा सा च तदनुसारिणी स्मृतिः उभे ईशितुः आज्ञे, च द्विजन्मानां विमले लोचने (स्तः) हि।

अर्थः --- सहा अंगांसहित तो वेद व वेदानुसारी मनुस्मृति इ. धर्मशास्त्रं या दोनहि परमेश्वराच्या आज्ञा आहेत व द्विजांचे ते निर्दोष डोळे आहेत ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे.

भावार्थ :- शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष अशीं वेदांची अंगें आहेत. या अंगांसहित वेदांचे व धर्मशास्त्रांचे अध्ययन करणारा खरा डोळस (उत्तम विद्वान्) समजला जातो. यांचे अध्ययन करण्याचा अधिकार द्विजांना (ब्राह्मणादिकांच्या कुलांत जन्म घेणे व उपनयन संस्कार असे दोन जन्म असलेल्यांना) म्ह. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन वर्णांना आहे. राजाज्ञेचे उल्लंघन केले असतां जसे शासन भोगावे लागते त्याप्रमाणे अनंतकोटि ब्रह्मांडनायकमहाराज ईश्वराची वेद, स्मृति या रूपांत असलेली आज्ञा न

कुमारशिक्षाशिक्षा

मानल्यास आसुरी योनींत जन्म पावण्याची शिक्षा भोगावी लागते. शूद्राला मात्र वेदाचा अधिकार नाही. कारण त्याची मुंज होत नाही.

वेद, स्मृति या ईश्वराच्या आज्ञा काय करतात ते सांगतात

उभ विधिनिषेधाभ्यां निवर्त्याधिकृतं नरम्।

अनर्थात्परमार्थे ते नियोजयत आदरात्॥४॥

अन्वय :- उभे अधिकृतं नरं विधिनिषेधाभ्यां अनर्थात् निवर्त्य आदरात् परमार्थे नियोजयतः॥४॥

अर्थ :- त्या श्रुतिस्मृति, कर्माधिकारी पुरुषाला विधिनिषेधांच्या योगाने अनर्थकारक कर्मापासून परावृत्त करून कल्याणाच्या मार्गाकडे प्रेमळ उपदेशाने प्रवृत्त करतात.

भावार्थ :- ' अहरहः संध्यां उपासीत ' रोज संध्या करावी, खरे बोलावे इत्यादि कर्तव्यांच्या उपदेशाला विधि म्हणतात. विधीने मनुष्य परमार्थाकडे वळतो. ' न हिंस्यात् सर्वाभूतानि ' कोणालाहि पीडा देऊं नये इत्यादि उपदेशाला निषेध म्हणतात. निषेधाने मनुष्य वाईट मार्गापासून परावृत्त होतो. चुकलेल्या वाटसरुला योग्य मार्ग जसा आपण सांगतो, त्याप्रमाणे कर्तव्यपराङ्मुख जनांना सन्मार्गी लावणे हे श्रुतिस्मृतीचे कार्य॥४॥

संस्कृतेन द्विजेनातो विधिवत्सद्गुरोर्मुखात्।

लब्ध्वा ते स्वक्रिया कार्या तदुक्तेश्वरतुष्टये॥५॥

अन्वय : --- अतः संस्कृतेन द्विजेन विधिवत् सद्गुरोः मुखात् ते लब्ध्वा ईश्वरतुष्टये तदुक्ता स्वक्रिया कार्या॥५॥

अर्थ : --- म्हणून (संस्कृत) उपनयन झाल्यावर ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांनी यथाशास्त्र सद्गुरुकडून श्रुतिस्मृतींचे अध्ययन करावे. नंतर ईशसंतोषासाठी श्रुतिस्मृतींनीं सांगितलेले आपापले कर्म करावे.

भावार्थ :- उपनयन झाल्यावर वेद पढण्याकरितां गुरूंच्या आश्रमांत रहावयाचे असते. गुरुजींनीं बोलावल्यावर त्यांच्याकडे जावे. आचमन करून दर्भाचे पवित्रक घालून प्राणायाम करावा. गुरुजींना नमस्कार करावा व वेद पढावा. उपनयन जरी तीनही वर्णांचे होते तरा पढविण्याचा अधिकार सदाचारी ब्राह्मणालाच आहे. स्नानसंध्या न करणा-या गुरूकडे अध्ययन केल्यास कांही

शिक्षात्रयम्

उपयोग नाही. सर्वांचे शरीर एकसारखेच असले तरी परमेश्वराने सृष्टीच्या वेळी गुण व कर्म या रूपाने केलेला आनुवंशिक फरक मात्र निरंतर कायम राहिला आहे. त्यामुळे क्षत्रियाने अगर वैश्याने वेद कां शिकवूं नये ही शंका बरोबर नाही. नाहीतर शूद्राचे शरीर इतरांसारखेच असल्याने त्याची मुंज करावी लागेल. धर्माचे स्वरूप गहन असल्याने त्याविषयी वात्रटपणा बरा नाही. पाप लागेल. श्रुतिस्मृतींच्या आज्ञेवरहुकूम निष्काम देवाची सेवा करावी. त्यांतच खरे कल्याण आहे।।५।।

'अर्थज्ञानं साधनीयं द्विजैः श्रेयोर्थिभिस्ततः' कल्याणेच्छु द्विजांनीं मंत्रांचा अर्थ समजून घ्यावा, असें वचन आहे. म्हणून श्रुत्यनुकूल तर्कादिकांच्या सहाय्याने तो जाणावा, असें सांगतात.

अनुकूलेन तर्केण श्रुत्यन्तरसहायतः।

मन्त्रः प्रकरणाच्चपि निर्वक्तव्यो नान्यथा।।६।।

अन्वय :- अनुकूलेन तर्केण श्रुत्यन्तरसहायतः अपि च प्रकरणात् मन्त्रः निर्वक्तव्यः। अन्यथा न हि।।

अर्थ : - वेदाला अनुकूल अशा तर्काने इतर वेदवाक्यांच्या आधारे, शिवाय प्रकरणाचा विचार करून मंत्राचा अर्थ लावावा. याच्याव्यतिरिक्त मनास पटेल असा लावूं नये.

भावार्थ : - वेदमंत्र फार गहन अर्थाचे असल्याने त्यांविषयी स्वतंत्र कल्पना करूं नये. उदाहरणार्थ - 'दधिक्राव्णो' असा मंत्र आहे. दधिक्रावा म्ह. इंद्राचा घोडा. यांत दद्याचा संबंध नाही. पूजेत तर दधिस्नानाला हा मंत्र म्हणतात. याचप्रमाणे अनेक मंत्र भलत्याच ठिकाणी म्हटले जातात, अशी शंका घेऊं नये. सर्वज्ञ मुनींवर विश्वासून त्यांनीं सांगितल्याप्रमाणे अनुष्ठान करावे. अर्थ समजून घेणे अशक्य असले तरी मंत्रांचे ऋषि, छंद व देवता यांचे ज्ञान आवश्यक आहे. नाहीतर कर्म फुकट जाते व फार पाप लागते।।६।।

कर्माचे वेळी संशय येतात. त्याकरितां काय करावे हे सांगतात.

धर्महात् संशयं छित्वा विप्राच्छ्रद्धान्वितः शुचिः।

अनापद्याद्यकल्पेन निजधर्मं चरेद्द्विजः।।७।।

अन्वय :- धर्महात् विप्रात् संशयं छित्वा श्रद्धान्वितः शुचिः द्विजः अना-

कुमारशिक्षाशिक्षा

पदि आद्यकल्पेन निजधर्मं चरेत् ॥७॥

भावार्थ :- संसारी द्विजाला अडचणीचे प्रसंग अपरिहार्यच आहेत. त्या वेळी कर्मानुष्ठानाविषयी कांही शंका येतात. तेव्हा कल्पनेने कांही पळवाट शोधून घेणे. शिष्ट विद्वानांना विचारावे व ते सांगतील तसे करावे. 'यदि ते कर्मविचिकित्सा ' इ. श्रुतीत हेच सांगितले. श्राद्धांत ' द्रौ दैवे ' देवांच्या जागी दोन व पितरांच्या जागी तीन ब्राह्मण बसवावे असा मुख्य प्रकार सांगितला. आपत्ति नसतां तसेच केले पाहिजे. अडचणीच्या वेळी गौण पक्ष घेतला तरी हरकत नाही. विनाकारण इच्छेनुसार कर्म केल्यास निष्फळच होते ॥७॥

धर्मानुष्ठानाचे फळ सांगतात

धर्मेणेशार्पितेनाशु जायते पापसंक्षयः ।

उत्पद्यते ततो ब्रह्मज्ञानं मोक्षस्ततो भवेत् ॥८॥

अन्वय :- ईशार्पितेन धर्मेण आशु पापसंक्षयः जायते। ततः ब्रह्मज्ञानं उत्पद्यते। ततः मोक्षः भवेत् ॥८॥

अर्थ :- ईश्वरार्पण केलेल्या धर्माने लागलीच पापांचा पूर्ण नाश होतो. त्यानंतर परमात्म्याचा साक्षात्कार होते व मग मोक्ष मिळतो.

भावार्थ :- पुरुषोत्तम अंतर्यामी कर्म करणारा आहे अशी भावना कर्मकाली करावी. हेच ईश्वरार्पण होय. याने ' मी कर्ता ' हा अभिमान सुटतो. अभिमान टाकून कर्म केल्यास, पुनर्जन्माचे कारण जी वासना, ती उत्पन्न होत नाही. जसे मेण लावलेल्या कागदावर ठसा उमटत नाही तसा ईश्वरार्पणाची भावना दिलेल्या मनावर वासनांचा ठसा उमटत नाही. त्यामुळे चित्तशुद्धि होते. चित्तशुद्धीच्या योगें मी देह इत्यादि अहंकार व मी ईश्वर, ब्रह्म असणे अशक्य आहे अशी कल्पना, ही दोनही नाहीशी होतात. मग गुरुपदेशाने ' मी परमात्मा आहे ' असा अनुभव अनायासे होऊन मोक्ष मिळतो. जन्ममरणपरंपरा कायमची संपते ॥८॥

कर्म करण्याची मर्यादा किती समजावी ते सांगतात

कर्मारुरुक्षुणा कार्यं फलासक्तिविवर्जितम् ।

आरूढः कर्म संन्यस्य शमादीनाश्रयेद्बुधः ॥९॥

अन्वय :- आरूढः कर्म संन्यस्य शमादीनाश्रयेद्बुधः कर्म

शिक्षात्रयम्

संन्यस्य शमादीन् आश्रयेत् ॥९॥

अर्थ :- ईश्वरसाक्षात्कार व्हावा असे इच्छिणा-याने फळाची आशा सोडून धर्मानुष्ठान करावे. योगारूढ विवेकी साधकाने कर्माचा संन्यास करावा व संन्यास घेऊन शमादि अंतरंग साधने अंगी बाणविण्याचा प्रयत्न सुरू करावा.

भावार्थ :- ईश्वरसाक्षात्कार व्हावा, मोक्ष मिळावा अशी इच्छा केव्हा तरी होते. पण रात्रंदिवस तशी तळमळ वाटत नाही. ती तशी वाटणे म्ह. मुमुक्षा अथवा आरुरुक्षा. यासाठीच तीव्र तळमळ लागण्याकरता फळाचा अभिलाष सोडून कर्म करावे. त्यायोगे विषयवासना कमी होऊन साधक योगारूढ (जितेन्द्रिय) बनतो. जितेन्द्रिय झाल्यावर संन्यास घ्यावा व नित्यानित्यविवेक, वैराग्य, शम, दम इत्यादि साधने अंगवळणी पडण्याचा अभ्यास सुरू करावा. कोणत्याही पदार्थाचा मोह मनास न होणे ही इन्द्रियजयाची खूण आहे. 'यदा हि नेन्द्रियार्थेषु' असे गीतेत याचे वर्णन आहे. ॥९॥

'मनुष्य मोक्षमार्गात गेलेला देवांना रुचत नाही. ते अनेक विघ्ने उत्पन्न करतात' असे श्रुतीत वर्णन आहे. मग कर्म कशी सोडावीत, अशी भीति वाटण्याचे कारण नाही, हे सांगतात

ऋणत्रयमपाकृत्य विरक्तः प्रव्रजेच्छमी।

न तस्य कर्मसंबन्धो देवस्तं न जिघांसति ॥१०॥

अन्वय :- ऋणत्रयं अपाकृत्य शमी विरक्तः (सन्) प्रव्रजेत्। तस्य कर्मसंबन्धः न। देवः तं न जिघांसति।

अर्थ :- तीन ऋणे फेडून शांत व विरक्त साधकाने संन्यास घ्यावा. विरक्ताला कर्मानुष्ठानाचे बंधन नाही. देव त्याला विघ्न करीत नाहीत.

भावार्थ :- वेदाध्ययनाने ऋषींचे, यज्ञयाग करून देवांचे, पुत्रोत्पादनाने व दर्शश्राद्ध वगैरे करून पितरांचे ऋण फेडणे हे द्विजाचे कर्तव्य आहे. पण हे कर्तव्य बजावून ज्याची विषयवासना कमी झाली त्याला तेच चर्वितचर्वण करण्याचे कारण नाही. अर्थात् तो पुढच्या मार्गाला मोकळा झाला म्ह. मोक्ष साधनांचा अधिकारी बनला. त्याने कर्म सोडली तरी तो देवांना अप्रिय होत नाही. मात्र एकाद्या आळश्याने कर्म सोडल्यास देव विघ्न करतात व त्या विषयलंपट पशूला संसाराच्या गोठ्यांत अडकवून टाकतात. तीव्र वैराग्य चित्ती

कुमारशिक्षाशिक्षा

असल्यावर कसलीच भीति नाही।।१०।।

'चातुर्मास्य याग केला असतां अक्षय पुण्य मिळते ' इत्यादि वर्णनावरून जन्मभर कर्मच करावी, संन्यास नको, अशी भ्रांति असलेल्यांना सांगतात

यः श्रेयो मनुते कर्म मृत्योर्मृत्युं स गच्छति।

कर्महीनो मनोऽशुद्ध्या स्वर्ब्रह्म च न गच्छति।।११।।

अन्वय :- यः कर्म श्रेयो मनुते स मृत्योर्मृत्युं गच्छति। कर्महीनः मनोऽशुद्ध्या स्वः च ब्रह्म न गच्छति।।

अर्थ :- जो कर्म हेच कल्याणाचे साधन आहे असे मानितो तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत सांपडतो. जो मुळीच कर्म करीत नाही त्याचे मन अशुद्धच (विषयलंपट) राहिल्याने तो स्वर्ग व परब्रह्म स्वरूपाला प्राप्त होत नाही.

भावार्थ :- वेदांतील मोघम उपदेशाचे मर्म लक्षांत न घेतां विषयाभिलाष धरून कर्म केली तर संसारातून सुटका मुळीच होत नाही. कांही वेडे लोक कर्म करून मग सोडण्यापेक्षां कर्म अजिबात न करणे चांगले असे म्हणतात. पण हे तर अगदीच वाईट; कारण अशांना ऐहिक सुख व मोक्ष दोनही न मिळतां नरकाची प्राप्ति मात्र होते. श्रीकृष्णाने स्पष्ट म्हटले आहे -- ' नायं लोकोऽस्त्यज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ' कर्म न करणाऱ्याला इहलोक सुद्धां नाही; मग परलोक कुठून मिळणार ? ।।११।।

नित्यं नैमित्तिकं तस्मात्प्रत्यवायजिघांसया।

शमाद्युत्पत्तिपर्यन्तं कर्तव्यं स्वाश्रमोचितम्।।१२।।

अन्वय :- तस्मात् प्रत्यवायजिघांसया शमाद्युत्पत्तिपर्यन्तं स्वाश्रमोचितं नित्यं नैमित्तिकं (च) कर्तव्यम्।।

अर्थ :- म्हणून पापक्षय करण्यासाठी शमदमादिक उत्पन्न होईपर्यंत आपापल्या आश्रमास सांगितलेले नित्य नैमित्तिक, संध्या, श्राद्ध इत्यादि कर्म केले पाहिजे.

भावार्थ :- सांप्रत कर्तव्यकर्मांचे ज्ञान लोपले आहे. ते समजून दिले पाहिजे. बा ! तूं ब्राह्मण आहेस, तुझी शाखा अमुक आहे, तुझें उपनयन (मुंज) झाले. आतां गुरुजवळ वेद पढ. शरीराच्या पावित्र्याकरितां लघुशंका वगैरे केल्यावर पाय धुवून आचमन करावे. संध्या करावी. गुरुची आज्ञा पाळावी.

शिक्षात्रयम्

इत्यादि प्रकारे त्या त्या आश्रमींनी त्यांचे धर्म जाणून घेतले पाहिजेत. पण ते कसे होणार ? गायत्री मंत्र सुद्धा येत नाही व यावा अशी तळमळ नाही अशा धर्तिगणांपुढे काय रडावे !! तरी पण दयाळू श्रीमहाराज सांगत आहेत इकडे लक्ष दिल्यास कल्याण होईल.॥१३॥

पुष्कळ दिवस कर्म करूनहि शमादिक उत्पन्न झाले नाहीत तर काय करावे, हे सांगतात

शमाद्युत्पत्त्यभावेऽपि यावज्जीवं तदाचरेत्।

कर्म चोपासनमपि फलिष्यन्ति भवान्तरे॥१३॥

अन्वय :- शमाद्युत्पत्त्यभावेऽपि तत् यावज्जीवं आचरेत्। कर्म च उपासनं भवान्तरे फलिष्यन्ति॥

अर्थ :- या जन्मीं कर्म करूनहि इन्द्रियनिग्रह इत्यादि साधने उत्पन्न जरी झाली नाहीत ; तरी मरेपर्यंत कर्म करावेच. कारण नित्यकर्मांचे व उपासनेचे फळ जन्मांतरी निश्चित मिळेल.

भावार्थ :- ' अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ' अनंत जन्मींची पुण्याई सांदूनच चित्तांतील विषयवासना कमी होणार. एका जन्मांतच ते होणार नाही. याकरितां साधकाने उताविळी न करितां ईश्वरावर विश्वासून निष्काम कर्म करीत राहावे ; हे उत्तम॥१३॥

पण हे समजावे कसे, असे म्हटल्यास सांगतात

दृश्यते शुद्धसत्त्वोऽत्र यः कर्मानुष्ठितिं विना।

भवान्तरे कृतं तेन क्रोधादिर्यत्र नैव हि॥१४॥

अन्वय :- यः अत्र कर्मणामनुष्ठितिं विना शुद्धसत्त्वः दृश्यते। तेन भवान्तरे कृतं। हि यत्र क्रोधादिः न एव।

अर्थ :- जो या जन्मांत कर्म न करितांच निर्मळ अंतःकरणाचा दृष्टीस पडतो, त्याने पूर्व जन्मांत कर्म केलेले असते. कारण त्याचे ठिकाणी कामक्रोधादि विकार मुळीच नसतात.

भावार्थ :- कोणी बालपणापासूनच अगदी शान्त, निर्मळ मनाचे असतात व स्वरूपानुसंधानांत निमग्न असतात. असे महात्मे कर्म करीत नाहीत हे बघून पामराने त्यांचे प्रमाणे न वागतां, आपल्यालाहि असे शांतिसुख मिळविले पाहिजे

कुमारशिक्षाशिक्षा

अशी इच्छा धरून श्रद्धापूर्वक कर्मेच करावीं॥१४॥

शास्त्राज्ञेचे यत्किंचितहि उल्लंघन न करतां अत्यंत दक्षतेने कर्म आचरावे
असे सांगतात

कृतमप्यकृतं न स्याद्धीनत्वं न यथा भवेत्।

तथा कर्माचरेद्युक्तो विचाराचारसंयुतः॥१५॥

अन्वय :- कृतं यथा अकृतम् न स्यात्, हीनत्वं यथा न भवेत्, तथा
विचाराचारसंयुतः युक्तः कर्म आचरेत्॥

अर्थ :- कर्म करूनहि न केल्यासारखे होणार नाही, कांही कर्मातील भाग
(हीन) चुकीने करावयाचा रहाणार नाही अशा पद्धतीने दक्षतेने अनुष्ठान चालू
ठेवून (युक्तः) साधकाने कर्म करावे.

भावार्थ :- मन शुद्ध असल्यावर बाह्य थोतांड कशाला असे कल्पून
गळ्यांत जानवे नसतां, शेंडी मोकळी ठेवून, कासोटा न घालतां कर्म केल्यास
त्याचा कांही उपयोग नाही. ' अनाचारस्तु मालिन्यं अत्याचारस्तु
मूर्खता॥विचाराचारसंयुक्तः कर्म कुर्वन् सुखी भवेत्॥' आचार मुळीच न
पाळल्यास अपावित्र्य येते. सोवळ्या ओवळ्याचे फाजील स्तोम माजवणे मूर्खपणा
आहे. म्हणून तारतम्य बघून शिष्टाचाराप्रमाणे कर्म करावे, असे वचन आहे.
रेशमी वस्त्र किड्याची विष्टा आहे, लोकरीचे वस्त्र प्रेतावरील लोकरीचे असते,
त्यापेक्षां कापडच वापरणे चांगले हे बोलणे शिष्टाचाराला धरून नाही. गूळसुद्धां
धुऊन घेतला पाहिजे हा आचरटपणा आहे. या दोनहि गोष्टी टाळून कर्म
करावे.॥१५॥

आचाराचा काय उपयोग, ते सांगतात

आचारप्रभवो धर्मो धर्मेणार्थ साधयेत्।

कामं तदविरोधेन मोक्षोऽतः सुकरो भवेत्॥१६॥

अन्वय :-धर्मः आचारप्रभवः। धर्मेण अर्थ साधयेत्। तदविरोधेन च कामम्।
अतः मोक्षः सुकरो भवेत्।

अर्थ :- धर्म वर्णाश्रमाला विहित कर्म करण्याने उत्पन्न होतो. धर्माला
अनुसरून संपत्ति मिळवावी. धर्म न सोडतां विषयोपभोग घ्यावा. अशा वागण्याने
मोक्ष मिळविणे सोपे होते॥१६॥

धर्म सनातनं मृत्यौ प्राप्तेऽपि न परित्यजेत् ।

धर्माचितो यथा तुष्येदीश्वरो न तथाऽन्यथा ॥१७॥

अन्वय :- मृत्यौ प्राप्तेऽपि सनातनं धर्मं न परित्यजेत् । धर्मेण अर्चितः ईश्वरः यथा तुष्येत् तथा अन्यथा न ।

अर्थ :- मरणप्रसंग ओढवला असतां हि ऋषिमुनींच्या परंपरेने चालत आलेला धर्म सोडू नये. कारण, धर्म ही ईश्वराची आज्ञा आहे. ती पाळल्याने ईश्वराची जशी कृपा होईल, तशी दुसऱ्या कोणच्याहि प्रकाराने होणार नाही.

औषधाशी यथाऽपथ्यं प्रजहातीह कर्मकृत् ।

तथा त्यजेद् दुर्व्यसनिपाखण्डालसंसंगतिम् ॥१८॥

अन्वय :- औषधाशी अपथ्यम् यथा प्रजहाति । तथा इह कर्मकृत् दुर्व्यसनी, पाखण्डालसंसङ्गतिम् च त्यजेत् ।

अर्थ :- औषध घेणारा जसे अपथ्य वर्ज्य करितो त्याप्रमाणे कर्म करणाऱ्याने दुर्व्यसनी, पाखंडी व आळशी लोकांची संगत टाळावी.

भावार्थ :- प्रातःस्नान बाधणार, भांग घ्यावी. इ. दुर्व्यसनींचे प्रलाप असतात. सजीव तुळशीपत्र तोडून हिंसा घडते व ते शालिग्रामाच्या दगडावर वाहिल्याने पुण्य कसे मिळणार इ. पाखंडी बरळतात. केवळ ' राम ' येवढ्या नांवाने सकल पातकें नष्ट होतात मग स्नानसंध्येची काय जरूर, असे आळशी लोक बकतात. यांच्या संगतीने बुद्धिभेद होऊन पाप मात्र लागते. याकरितां असल्या लबाडांच्या वाऱ्यालाहि राहू नये ॥१८॥

' कर्माने, संततीने व संपत्तीने मोक्ष मिळत नाही. संन्यासानेच तो मिळतो.' अशी श्रुति असली तरी विषयलंपट पामराला तसे करतां येत नाही, हे सांगतात.

ज्ञानायाशुद्धहृत्कर्मसंन्यासं कर्तुमिच्छति ।

स वृद्धिं कल्पवृक्षस्य काङ्क्षन्मूलं निकृन्तति ॥१९॥

अन्वय :- अशुद्धं हृत् ज्ञानाय कर्मसंन्यासं कर्तुं इच्छति । स कल्पवृक्षस्य वृद्धिं काङ्क्षन् मूलं निकृन्तति ।

अर्थ :- जो मलिन अंतःकरणाचा असूनहि अधिकार नसतांना, ज्ञानप्राप्तीच्या लोभाने कर्म सोडण्याची इच्छा करितो, तो कल्पवृक्ष जोरांत

कुमारशिक्षाशिक्षा

फुटावा म्हणून मूळच कापून टाकणारा शुंठ आहे असे निश्चित जाणावे।।१९।।

अधःसोपानगः षष्ठसोपानं ह्यारुरुक्षति ।

तथाऽप्राप्तज्ञानभूमिः षष्ठीं गामारुरुक्षति ।।२०।।

अन्वय :- अधःसोपानगः षष्ठं सोपानं आरुरुक्षति हि । तथा अप्राप्ता ज्ञान-भूमिः षष्ठीं गां आरुरुक्षति ।

अर्थ :- तळपायरीवर असणारा पुरुष सहाव्या पायरीवर उडी मारण्याची जशी इच्छा करितो, त्याप्रमाणे शुभेच्छा नामक ज्ञानभूमीला प्राप्त न झालेला पुरुष सहाव्या पदार्थाभावना नांवाच्या भूमिकेवर एकदम जाण्याची इच्छा करितो.

भावार्थ :- शुभेच्छा, विचारणा, तनुमानसा, सत्त्वापत्ति, असंसक्ति, पदार्थाभावना व तुर्यगा अशा ज्ञानाच्या सात भूमिका आहेत. एका भूमिकेचा पूर्ण अभ्यास झाल्यावर पुढची भूमिका प्राप्त होत असते. पदार्थाभावना ही सहावी भूमिका आहे. ' आभ्यंतराणां बाह्यानां पदार्थनामभावनात् । परप्रयुक्तेन चिरप्रयत्नेनावबोधनम् । पदार्थाभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका' (सर्ववेदांतसिद्धांतसार संग्रह ९४६ - ४७ श्लो.) असे श्रीमच्छंकराचार्यांनी तिचे स्वरूप वर्णिले आहे. कोणत्याही पदार्थाचे स्मरण, (निरंतर आत्मानंदांत निमग्न झालेल्या ज्ञान्याला) या अवस्थेत होत नाही।।२०।।

हित्वा जिघत्सुः परिविष्टमन्नं यथेहतेऽरं परमात्रमस्वः ।

हित्वा तथाऽज्ञो निजकर्म योगं ज्ञानं च वाञ्छत्यविशुद्धचित्तः ।।२१।।

अन्वय :- जिघत्सुः अस्वः परिविष्टं अन्नं हित्वा अरं परमात्रं यथा ईहते, तथा अविशुद्धचित्तः अज्ञः निजकर्म हित्वा योगं ज्ञानं च वाञ्छति ।

अर्थ :- भुकेलेला दरिद्री, वाढलेले अन्न टाकून भरपूर पंचपक्वान्नाची जशी इच्छा करितो, त्याप्रमाणे मलिन अंतःकरणाचा अज्ञानी मनुष्य आपले कर्म सोडून अष्टांग योग व ज्ञान यांची हाव धरितो।।२१।।

औत्सुक्यान्मन्दवैराग्यात्संन्यासं प्रकरोति यः ।

भूत्वा स उभयभ्रष्ट उभयत्र सुदुःखभाक् ।।२२।।

अन्वय :- औत्सुक्यात् मन्दवैराग्यात् यः संन्यासं करोति स उभयाद्भ्रष्टः (सन्) उभयत्र सुदुःखभाक् (भवति) ।

अर्थ :- सज्जन आपला सत्कार करतील अशा उत्सुकतेने वैराग्य अगदी

शिक्षात्रयम्

कमी असूनहि जो संन्यास करितो तो इहपरलोकी अत्यंत दुःख भोगणारा होतो.॥२२॥

निन्दन्तीह तमात्मघ्नं लोका असुरमीश्वरः।

क्षिपत्यसुर्यलोकेषु हीनेषु च ततः परम्॥२३॥

अन्वय :- लोकाः असुरं तं निन्दन्ति। ईश्वरः आत्मघ्नं तं असुर्यलोकेषु ततः परं च हीनेषु क्षिपति।

अर्थ :- लोक (असुर्य, प्राणांच्या ठिकाणी, रमते, रमणारा) विषयविलासी अशा त्या पुरुषाची निंदा करितात, व ईश्वर त्या आत्मघातक्याला असुर्य नांवाच्या नरकांत टाकतो व त्यानंतर वृक्ष पाषाणादिकांच्या जन्मांत घालतो॥२३॥

विधिना त्रिविधेनातो यथाकालं यथोदितम्।

दैवीसंपत्तियुक्तेन कर्तव्यं कर्म जानता॥२४॥

अन्वय :- अतो त्रिविधेन विधिना यथाकालं यथोदितं कर्म दैवीसंपत्तियुक्तेन जानता कर्म कर्तव्यम्।

अर्थ :- म्हणून कायिक, वाचिक व मानसिक या तीन प्रकारांनी शास्त्रांत सांगितलेल्या वेळी व शास्त्राच्या आज्ञेप्रमाणे अभय, मनाचा सरळपणा इ. दैवी गुणांनी युक्त असावे व कर्मानुष्ठानाची पूर्ण माहिती घेऊन नित्यनैमित्तिक कर्मे करावी॥२४॥

अविपक्वकषायाणां संन्यासो माऽस्तु कर्म च।

ज्ञानं सह च कर्तव्यमिति चेन्न घटेत तत्॥२५॥

अन्वय :- अविपक्वकषायाणां संन्यासो मा अस्तु। कर्म च ज्ञानं सह कर्तव्यं इति चेत्? तत् न घटेत।

अर्थ :- ज्यांचे राग, लोभ इ. विकार नष्ट झाले नाहीत अशा लोकांना संन्यासाचा अधिकार नसू दे. 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव असतांनाच त्यांनी कर्मे करावी. (ज्ञानकर्मसमुच्चयाने त्यांना मोक्ष मिळेल) असे कोणी म्हटल्यास, ते बरोबर नाही. एकाच साधकाचे ठिकाणी कर्माधिकार व 'मी ब्रह्म आहे' असा अनुभव एका वेळी असणे शक्य नाही.॥२५॥

'विद्यां च अविद्यां ' या श्रुतीमध्ये ज्ञानकर्मसमुच्चयाने मोक्ष मिळतो असे

कुमारशिक्षाशिक्षा

कसे सांगितले ? या शंकेचे समाधान सांगतात.

ये समुच्चयवादिन्या विद्याविद्ये मते तु ते।

अविरोधाद्देवसंवित्क्रिये फलविशेषदे।।२६।।

अन्वय :- समुच्चयवादिन्याः (श्रुतेः) मते ये विद्याविद्ये ते तु विशेषफलदे देवसंवित् क्रिया (भवतः) अविरोधात्।

अर्थ :- समुच्चय सांगणा-या श्रुतीला ज्या विद्या व अविद्या(कर्म) संमत आहेत (असे वाटते त्या आत्मज्ञान व कर्म नसून) विशेषफल देणारी उपासना व कर्म अशी साधने आहेत कारण त्यांचा विरोध नाही.

भावार्थ :- आत्मज्ञानी, मी कर्ता नाही व फळे भोगणारा नाही असे समजत असतो. कर्मठ, मी हे कर्म करीत आहे व परलोकी याचे फळ मी भोगीन असे मानीत असतो. तेव्हां मी कर्ता नाही अशी ज्याची खात्री आहे तो कर्मानुष्ठानाला आवश्यक असलेला 'मी कर्ता आहे इ. अभिमान कसा करणार? काळोख व प्रकाश जसे एका ठिकाणी राहत नाहीत तसेच आत्मज्ञान व कर्माचा अधिकार एका साधकाच्या ठिकाणी असणे शक्य नाही. यास्तव 'विद्यां च अविद्यां' या श्रुतीतील शब्दांचा, विद्या म्ह. आत्मज्ञान व अविद्या म्ह. कर्म असा अर्थ करणे बरोबर नाही. विद्या म्ह. उपासना, अविद्या म्ह. कर्म असा केला पाहिजे, व तो जुळतोही. कारण कर्माच्या देवतेचे मनाने ध्यान (उपासना) करून कर्म करितां येते. तोडाने गायत्री मंत्र आपण जपतो व त्याच वेळी ध्यानहि करतो. याप्रमाणे उपासना व कर्म यांचा विरोध नसलेने साधकाला एका वेळी तीं दोनही करितां येतात. म्हणून ज्ञानकर्मसमुच्चयाची शंका बरोबर नाही।।२६।।

मंत्र म्हणजेच देवता. देवतेची स्वतंत्र मूर्ति नसते, या मताचे खंडन करितात.

देवता मन्त्ररूपान्या न विग्रहवतीति यत्।

कैश्चिदुक्तं न तत्सत्यं प्रत्यक्षादिविरोधतः।।२७।।

अन्वय :- देवता मन्त्ररूपा(अस्ति) अन्या विग्रहवती न, इति यत् कैश्चित् उक्तं। तत् प्रत्यक्षादिविरोधतः न सत्यं।

अर्थ :- इन्द्र, शंकर इ. देवतांना शरीरच नसते, मंत्र म्हणजेच देवता

शिक्षात्रयम्

होय असे जें कोणी म्हटले आहे ते (त्यांचे मत) प्रत्यक्ष म्ह. श्रुति व अनुमान म्ह. स्मृति या दोन प्रमाणांच्या विरोधी असल्यामुळे खरे नाही.

भावार्थ :- शास्त्रांत श्रुति व स्मृति यांचा उल्लेख प्रत्यक्ष व अनुमान या शब्दानेही करीत असतात.॥२७॥

देवतेला शरीर असते असे मानल्यास एका वेळी अनेक यज्ञांत आहुति घेण्यास ती कशी येणार ? या शंकेचे उत्तर देतात.

या काऽपि देवताऽऽहूता यत्र तत्राशु तावतीः ।

कृत्वा मूर्तीयोगिवत्सा प्राप्यान्तर्हिता हविः ॥२८॥

अन्वय :- या का अपि देवता यत्र आहूता, सा तत्र, योगिवत् तावतीः मूर्तीः कृत्वा, आशु प्राप्य, अन्तर्हिता सती हविः (अत्ति) ।

अर्थ :- जी कोणचीहि देवता ज्या यज्ञांत (तिचा मंत्र म्हणून) बोलाविली असेल ती त्या (सर्व) यज्ञांत, एखादा योगी जशी अनेक रूपे धारण करतो, त्याप्रमाणे अनेक मूर्ति धारण करते व ताबडतोब येते, आणि गुप्तरूपाने हविर्द्रव्याचा स्वीकार करते ॥२८॥

अतो ध्यात्वेशवचसा देवेभ्यो ददते हविः ।

ईश्वरं योऽवमन्येत तद्वचश्च पतेदधः ॥२९॥

अन्वय :- अतः ईशवचसा ध्यात्वा देवेभ्यः हविः ददते । यः ईश्वरं वेदं च तद्वचं अवमन्येत सः अधः पतेत् ।

अर्थ :- देवतेला मूर्ति असते म्हणूनच वेदमंत्र म्हणून तिचे ध्यान करितात व तूप वगैरे हविर्द्रव्याची आहुति देतात. (असा शास्त्रार्थ असूनहि) जो ईश्वराचा व (तद्वचः) वेदाचा अपमान करील तो नरकांत पडेल.

नास्तीश इति यो वेद वेदमुद्भित्य नास्तिकः ।

कर्मानुष्ठानहीनोऽसावधो यास्यन्नसन्भवेत् ॥३०॥

अन्वय :- ईशः नास्ति, इति यः वेद असौ वेदं उद्भित्य कर्मानुष्ठानहीनः नास्तिकः अधः यास्यन् असन् भवेत् ।

अर्थ :- ईश्वर नाही असे जो समजतो, तो वेदाचा त्याग करितो; त्यामुळेच कोणचेहि कर्म आचरीत नाही. धर्म, परलोक इत्यादि कशावरच त्याचा विश्वास नसल्याने तो नास्तिकच होय.

कुमारशिक्षाशिक्षा

शेवटीं तो (अधो यास्यन्) नरकांतच पडणारा व (असन्) जिवंत असूनहि मृतवतच समजावा।।३०।।

'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद संतमेनं ततो विदुः 'या श्रुतीचा अर्थ सांगतात.

अस्तीश इति यो वेद वेदप्रोक्तक्रियादरम्।

तमाहुरास्तिकं सन्तं स च मोक्षं गमिष्यति।।३१।।

अन्वय :- ईशः अस्ति इति यः वेद तं वेदप्रोक्तक्रियादरं आस्तिकं सन्तं आहुः। स च मोक्षं गमिष्यति।

अर्थ :- ईश्वर आहे असे जो जाणतो तो वेदांमध्ये सांगितलेल्या कर्माविषयी आदर बाळगीत असल्याने आस्तिक आहे व साधु आहे असे त्यास विद्वान् म्हणतात; व तो मोक्षाला जातो।।३१।।

श्रुत्यां स्मृतिषु चास्तित्वमीश्वरस्यावगम्यते।

छन्दोगानां श्रुतौ तावदीश्वरास्तित्वमुच्यते।।३२।।

अन्वय :- श्रुत्यां स्मृतिषु ईश्वरस्य अस्तित्वमवगम्यते। तावत् छन्दोगानां श्रुतौ तावत् ईश्वरास्तित्वं उच्यते।

अर्थ :- श्रुतींत व स्मृतींमध्ये ईश्वर आहे हे वर्णिले आहे. सामवेदाच्या केन या नांवाच्या उपनिषदांत ईश्वर आहे हे एका आख्यायिकेच्या रूपाने सांगितले आहे.।।३२।।

ती आख्यायिका (गोष्ट) अशी

देवदैत्यरणे दैत्यान्मारयामास चेश्वरः।

केचिद्विधा कृता देवैः केचिन्मध्ये विदारिताः।।३३।।

अन्वय :- ईश्वरः देवदैत्ययोः रणे दैत्यान् मारयामास। देवैः केचित् द्विधा कृताः। केचित् मध्ये विदारिताः।

अर्थ :- ईश्वराने देवदैत्यांच्या संग्रामांत दैत्यांना मारिले. देवांनी कांही दैत्यांची चिरफाड केली. कांहीच्या कंबरा मोडल्या.।।३३।।

केचिन्निकृत्तशिरसः केचिच्छिन्नपदाङ्घ्रयः।

हस्तिवीतिरथस्थास्ते घातिता भुवि पातिताः।।३४।।

अन्वय :- केचित् निकृत्तशिरसः। केचित् छिन्नपादाङ्घ्रयः। हस्तिवीतिरथस्थाः ते घातिताः भुवि पातिताः।

शिक्षात्रयम्

अर्थ :- कोणाची मुंडकी तोडली. कित्येकांचे पाय तोडले. हत्तीवर, घोड्यावर व रथांत बसलेल्या दैत्यांना ठार मारून रणभूमीवर लोळविले।।३४।।

एकपादांसनयनाः शेरते स्म द्विधाकृताः।

शोणितौघा ववुर्नद्यो रणसीम्नि भयङ्कराः।।३५।।

अन्वय :- एकपादांसनयनाः द्विधाकृताः रणसीम्नि शेरते स्म भयङ्कराः शोणितौघाः नद्यः रणसीम्नि ववुः।

अर्थ :- नेमके मध्यभागी घाव घालून एक पाय, एक खांदा व एक डोळा राहील असे दोन, कांही दैत्यांचे तुकडे केले. रक्ताच्या भयंकर नद्या समरांगणात वाहून लागल्या।।३५।।

एवं सर्वान्नणे वीरान्यातयित्वेश्वरो जयम्।

देवेभ्यः प्रददावज्ञास्त ऊचुर्जयिनो वयम्।।३६।।

अन्वय :- एवं सर्वान् वीरान् रणे घातयित्वा ईश्वरः देवेभ्यः जयं प्रददौ। अज्ञाः ते वयं जयिनः इति ऊचुः।

अर्थ :- याप्रमाणे सर्व शूर दैत्यांचा संग्रामांत वध करून परमेश्वराने देवांना विजय मिळवून दिला. परंतु मूढ देव आम्हीच दैत्यांना जिंकले, असे म्हणाले।।३६।।

भावार्थ :- पापी दैत्य धारातीर्थी मरण येऊन सद्गतीला जावेत अशा दयार्द्र दृष्टीने ईश्वराने त्यांच्याशी विरोध केल्यामुळे तो पक्षपाती असे म्हणतां येत नाही।।३६।।

सर्वज्ञो भगवान् गर्वं तेषां हर्तुं कृपाकरः।

धृत्वाऽऽसेचनकं रूपं देवानामग्रतः स्थितः।।३७।।

अन्वय :- कृपाकरः सर्वज्ञः भगवान् ईश्वरः तेषां गर्वं हर्तुं आसेचनकं रूपं धृत्वा देवानां अग्रतः स्थितः।

अर्थ :- दयाळू, सर्वज्ञ, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न ईश्वर त्यांचा गर्व नाहीसा करण्यासाठी मनमोहन रूप घेऊन त्यांच्या समोर प्रगट झाला।।३७।।

न शिखोर्ध्वाग्निवत्तिर्यङ्नाकवद्यस्य चाभिताः।

दीप्तं यन्नवतां याति मनोहारि क्षणे क्षणे।।३८।।

अन्वय :- यस्य शिखा अग्निवत् ऊर्ध्वा न, च अर्कवत् तिर्यक् न।
अभितः दीप्तं मनोहारि यत् क्षणे क्षणे नवतां याति स्म।

अर्थ :- ज्या स्वरूपाचे तेज अग्नीप्रमाणे वर पसरत नव्हते व सूर्याप्रमाणे
वांकडें जाणारे नव्हते. सभोवर देदीप्यमान, मनोहर असे जें तेज क्षणोक्षणी
नवनवीनच दिसत होते।।३८।।

अदृष्टपूर्वमालोक्य किमेतद्यक्षमित्यमूः।

देवाताश्चकिता जाता ज्ञातुं तं वह्निमीरयन्।।३९।।

अन्वय :- अदृष्टपूर्व आलोक्य अमूः देवताः चकिताः जाताः। एतत् यक्षं
किमिति तत् ज्ञातुं वह्निं ईरयन्।

अर्थ :- पूर्वी कधी न बघितलेले ते स्वरूप बघून त्या देवांना आश्चर्य
वाटले व हे कोणचे दैवत असावे असे मनांत येऊन त्याला ओळखण्यासाठी
त्यांनी अग्नीला तिकडे पाठविले.।।३९।।

पप्रच्छागतमग्निं तं कोऽसीतीशोऽग्निराह तम्।

जातवेदा अहं वह्निः सोऽपृच्छत्तव किं बलम्।।४०।।

अन्वय :- ईशः तं आगतं अग्निं कः असि इति पप्रच्छ। अग्निः तं आह
जातवेदाः वह्निः अहं अस्मि। तव किं बलं इति सः अपृच्छत्।

अर्थ :- ईश्वराने त्या आलेल्या अग्नीला तूं कोण आहेस ? असे विचारले.
अग्नि त्याला म्हणाला की, अत्यंत चतुर व देवांना हविर्भाग पोंचविणारा वह्नि
मी आहे. तुझ्यात काय सामर्थ्य आहे, असे देवाने त्याला विचारले।।४०।।

अग्निराह पृथिव्यां यद्वहेयं सर्वमेव तत्।

तच्छ्रुत्वेशो दधौ तत्र तृणं प्राह दहेति तम्।।४१।।

अन्वय :- अग्निः आह पृथिव्यां यत् तत्सर्वं दहेयम्। ईशः तत् श्रुत्वा तत्र
तृणं दधौ। दह इति तं प्राह।

अर्थ :- अग्नि म्हणाला, पृथ्वीवरील सर्व पदार्थ मी जाळू शकतो. ते
ऐकून ईश्वराने त्याच्यापुढें वाळलेले गवत ठेवले व हे जाळ, असे त्यास
सांगितले।।४१।।

शिक्षात्रयम्

तद्दग्धं न शशाकाग्निः सर्वशक्त्याऽपि लज्जितः ।

निवृत्येशात्सुरानेत्य प्राह यक्षं न वेद्मि तत् ॥४२॥

अन्वय :- सर्वशक्त्या अपि अग्निः तत् दग्धं न शशाक । लज्जितः (सन्) ईशात् निवृत्य सुरान् एत्य तत् यक्षं किं न वेद्मि (इति) प्राह ।

अर्थ :- सर्व शक्ति एकवटून सुद्धां अग्नीला ते गवत जाळतां आले नाही. त्यामुळे तो लज्जित झाला व देवांकडे येऊन ते दैवत मला समजत नाही असे म्हणाला ॥४२॥

वायुमूचुः सुरा एतज्जानीहीति तथेति सः ।

ईशं ययावपृच्छत्तमीशस्तं कोऽसि मे वद ॥४३॥

अन्वय :- एतज्जानीहि इति सुराः वायु ऊचुः । सः तथेति, ईशं ययौ । ईशः तं अपृच्छत्, कः असि इति मे वद ।

अर्थ :- त्या दैवताला ओळख, असे देव वायूला म्हणाले. ठीक, असे बोलून तो ईश्वराकडे गेला. ईश्वराने त्याला विचारले, तू कोण आहेस ते मला सांग ॥४३॥

स प्राह मातरिश्वाऽहं वायुरीशोऽवदत्युनः ।

किं ते बलं स आहेदमादास्ये यद् भुवि स्थितम् ॥४४॥

अन्वय :- सः प्राह, अहं मातरिश्वा वायुः (अस्मि) । ईशः पुनः अवदत्, ते बलं किम्? स आह, यत् भुवि स्थितं इदं आदास्ये ।

अर्थ :- तो म्हणाला, मी आकाशांत खेळणारा वायु आहे. ईश्वर मग म्हणाला, तुझे सामर्थ्य काय ? तो म्हणाला, पृथ्वीवरील सर्व वस्तु उडवून नेईन ॥४४॥

आदत्स्वेति तृणं सोऽदादादातुं नाशकत्स तत् ।

-हीतो वायुः सुरान्प्राह यक्षं ज्ञातुं हि नाशकम् ॥४५॥

अन्वय :- आदत्स्व इति सः तृणं अदात् । सः तत् आदातुं न अशकत् । (अतः) वायुः -हीतः (सन्) सुरान् प्राह यक्षं ज्ञातुं न अशकं हि ।

अर्थ :- उचल, असे म्हणून ईश्वराने गवत दिले. पण ते वायु उचलू शकला नाही. त्यामुळे वायु लज्जित होऊन देवांना म्हणाला, त्या दैवताला

ओळखण्यास मी समर्थ नाही।।४५।।

ततस्ते प्रेरयन्निन्द्रं स तस्यागच्छतः सतः।

तिरोदधेऽपि तत्रेन्द्रः खिन्नस्तस्थौ सहस्रदृक्।।४६।।

अन्वय :- ततः ते इन्द्रं प्रेरयन्। सः तस्य आगच्छतः सतः तिरोदधे।
इन्द्रः सहस्रदृक् अपि खिन्नः तत्र (एव) तस्थौ।

अर्थ :- नंतर ते देव इन्द्रास पाठविते झाले. पण तो इन्द्र येत असतांच ईश्वर गुप्त झाला. इन्द्र हजार डोळे असूनहि, देव दिसेना म्हणून खिन्न होऊन तेथेच उभा राहिला, व भक्तिभावाने दर्शन होण्यासाठी ईश्वराचे चिंतन करुं लागला।।४६।।

भक्तिभावाने ईश्वरदर्शनाच्या इच्छेने इन्द्र उभा राहिला असतां त्यास उमादेवीचे दर्शन झाले असे सांगतात.

नेत्रविनिर्जितशारदपद्मां नूपुरहंसरणत्पदपद्माम्।

वक्त्रविनिर्जितनिर्मलसोमां तत्र ददर्श वृषा सहसोमाम्।।४७।।

अन्वय :- तत्र नेत्रविनिर्जितशारदपद्मां, नूपुरहंसरणत्पदपद्मां, वक्त्रविनिर्जितनिर्मलसोमां उमां सहसा वृषा ददर्श।

अर्थ :- त्या ठिकाणी इन्द्राला अकस्मात् उमादेवीचे दर्शन झाले. शरदऋतूतील कमलापेक्षां तिचे नेत्र सुंदर होते. पायांमधील हंसाकृति पैजणांचा मंजुळ आवाज होत होता व मुखाचे सौन्दर्य निष्कलंक चंद्राहून अधिक होते।।४७।।

वरां वधूनामपि सत्तमानां श्रिया समानां सुरदत्तमानाम्।

स्वाङ्गैः समानां विधुतारिमानां विभ्राजमानां बहुशोभमानाम्।।४८।।

अन्वय :- सत्तमानां वधूनां अपि वरां, श्रिया समानां, सुरदत्तमानां, स्वाङ्गैः समानां विधुतारिमानां विभ्राजमानां बहु शोभमानाम्।

अर्थ :- सुंदर स्त्रियांमध्येहि श्रेष्ठ व लक्ष्मीसारखी ती होती. देव तिची स्तुति करीत होते. सर्व अवयव अगदी रेखीव होते. महिषासुरादि शत्रूंचा गर्व तिने नाहीसा केला होता. लावण्याची प्रभा सर्वत्र पसरत होती व त्यामुळे ती फारच शोभत होती.

गङ्गाप्रवाहाभकुचाद्रिहारां दिव्याम्बरां तां स नभोविहाराम्।

पप्रच्छ शक्रोऽत्र मया समक्षं दृष्टं किमेतत्कथयाम्ब यक्षम्॥४९॥

अन्वय :- गंगाप्रवाहाभकुचाद्रिहारां दिव्याम्बरां नभोविहारां तां सः शक्रः पप्रच्छ। हे अंब मया अत्र समक्षं दृष्टं यक्षं किं एतत् कथय।

अर्थ :- पुष्ट वक्षस्थळावर मोत्यांचा हार गंगाप्रवाहाप्रमाणे शोभत होता. दिव्य वस्त्र ती नेसली होती. अंतराळी उभी होती. तिला इन्द्राने विचारले, ' हे अंब, मी येथे समक्ष बघितलेले दैवत कोण होते ते सांग॥४९॥

साहेश्वरो वो बलगर्वहारि दृश्योऽभवद्योऽखिलहृद्विहारी।

इत्युक्त इन्द्रः सह दैवतैस्तं तुष्टाव तद्गर्व इयाय चास्तम्॥५०॥

अन्वय :- सा आह- यः दृश्यः अभवत्, स अखिलहृद्विहारी ईश्वरः वः बलगर्वहारी (अस्ति) इत्युक्त इन्द्रः दैवतैः सह तं तुष्टाव च तद्गर्व अस्तं इयाय।

अर्थ :- ती उमादेवी म्हणाली, आता जे दैवत तुम्हाला दिसले तो सर्वांच्या हृदयांत वास करणारा ईश्वर आहे. तो तुमचा सामर्थ्याचा अभिमान नाहीसा करणारा आहे. देवीने हे सांगितल्यावर इन्द्राने सर्व देवांसह ईश्वराची स्तुति केली. बलवंतांना बल देणा-या ईश्वरापुढे आम्हां पामरांचे सामर्थ्य किती असणार असे वाटून त्या सर्वांचा गर्व नाहीसा झाला॥५०॥

या आख्यानाचे तात्पर्य सांगतात.

एतेन मूर्तिमत्यस्ता देवता ईश्वरास्तिता।

स्फुटीकृता मता मान्यैरेवमन्यश्रुतिष्वपि॥५१॥

अन्वय :- एतेन ता देवताः मूर्तिमत्यः (इति सिद्धम्) मान्यैः मता, ईश्वरा-स्तिता स्फुटीकृता। अन्यश्रुतिषु अपि एवं अस्ति।

अर्थ :- वरील श्रुतींतील इतिहासावरून सर्व देवतांना शरीर असते हे निश्चित झाले. विद्वान् लोकांनी स्वीकारलेले ईश्वराचे अस्तित्व आम्ही सिद्ध केले. इतर श्रुतींतहि याचप्रमाणे ईश्वरास्तित्व वर्णिले आहे. वरील श्रुतींतच देवांना ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असे सांगितले आहे. त्यामुळे ही नुसती स्तुति (अर्थवाद) आहे, असे म्हणतां येत नाही॥५१॥

एवं स्मृतीतिहासादावुक्तमेकोऽपि पञ्चधा ।

भूत्वा स्वाननुगृह्णाति स्वेच्छोपात्ततनुः प्रभुः ॥५२॥

अन्वय :- एकः अपि स्वेच्छोपात्ततनुः प्रभुः पञ्चधा भूत्वा स्वान् अनुगृह्णाति एवं स्मृतीतिहासादौ उक्तं (अस्ति) ।

अर्थ :- सर्वशक्ति ईश्वर एक, अद्वितीय असला तरी भक्ताच्या इच्छेला अनुसरून लीलाविग्रह धारण करितो. देवी, गणपति, विष्णु, शंकर व सूर्य अशीं पंचायतन देवतांची रूपे घेतो व भक्तांवर कृपा करितो, असे धर्मशास्त्र, महाभारत व पुराणे यांमध्ये वर्णिले आहे ॥५२॥

पूर्वं स कश्यपादिभ्यो वरान्दत्त्वाऽप्यवातरत् ।

रूपान्तरेण जागर्ति कलौ कृष्णातटेऽपि सः ॥५३॥

अन्वय :- सः पूर्वं कश्यपादिभ्यः अपि वरान् दत्त्वा अवातरत् । सः कलौ अपि कृष्णातटे जागर्ति ।

अर्थ :- ईश्वराने पूर्वकाली कश्यप, अत्रि इत्यादिकांना ' मी तुझा पुत्र होईन ' असा वर दिला व अवतार घेतला. तो सांप्रत कलियुगांतहि कृष्णातीरी जागृत आहे ॥५३॥

स्वप्ने कथयति स्वेभ्यो यत्तत्सत्यत्वमेति च ।

पिशाचाः पितरश्चापि गतिं यान्ति यदाश्रमे ॥५४॥

अन्वय :- (सः) स्वप्ने स्वेभ्यः यत् कथयति तत् सत्यत्वं एति । यदाश्रमे पिशाचाः अपि च पितरः गतिं यान्ति ।

अर्थ :- नृसिंहसरस्वती रूपाने अवतरलेला ईश्वर स्वप्नांत भक्तांना जे दृष्टांत देतो, ते खरे होतात. त्याच्या पवित्र क्षेत्रांत पिशाच्चे व दुर्गतीला गेलेले पितर सद्गतीला जातात.

भावार्थ :- एखाद्याच्या शरीरांत प्रवेश करणे, लोकोत्तर चेष्टा करणे व झाडाला झपाटल्याचे कारण सांगून मुक्ति घेणे, इत्यादि पिशाचांच्या चेष्टांवरून शास्त्रांतील वर्णनाचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. जन्मांतराबद्दल निश्चय होतो. इतकें सर्व प्रत्यक्ष दिसूनहि श्राद्ध वगैरे सगळे थोतांड आहे असे बकणाऱ्या नास्तिकंमन्यांना काय म्हणावे हे समजत नाही. आस्तिकांनी मात्र यावर विश्वासून श्राद्धादिकर्म करावी ॥५४॥

शिक्षात्रयम्

ददातीष्टं स्वभक्तेभ्यः स चाद्यापि कलौ युगे ।

भक्ताया गोचरो जातो ब्राह्मण्या एतदुच्यते ॥५५॥

अन्वय :- स च कलौ युगे अद्यापि स्वभक्तेभ्य इष्टं ददाति । भक्तायाः ब्राह्मण्याः गोचरो जातः एतत् उच्यते ।

अर्थ :- तो ईश्वर कलियुगामध्ये सांप्रतहि भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करितो. याविषयी, भक्त असलेल्या एका ब्राह्मणाच्या पत्नीवर अनुग्रह केल्याची कथा मी पुढे सांगणार आहे ॥५५॥

कृष्णाया उत्तरे तीरे करवीराख्यपत्तने ।

शिरोलसंज्ञकं ग्रामं भिक्षार्थं श्रीगुरुय्यौ ॥५६॥

अन्वय :- कृष्णाया उत्तरे तीरे करवीराख्यपत्तने शिरोलसंज्ञकं ग्रामं श्रीगुरुः भिक्षार्थं ययौ ।

अर्थ :- कृष्णा नदीच्या उत्तरेला कोल्हापूर संस्थानांत शिरोळ नांवाचे गांव आहे. तेथे श्रीनृसिंहसरस्वती भिक्षेला गेले.

तत्रैको विधनो विप्रो दत्तभक्तिपरायणः ।

तथाविधाऽपि तद्भार्या तामुद्धर्तुं ययौ प्रभुः ॥५७॥

अन्वय :- तत्र दत्तभक्तिपरायणः एक विधनः विप्रः आसीत् । तद्भार्या अपि तथाविधा । तां उद्धर्तुं प्रभुः ययौ ।

अर्थ :- त्या गांवांत दत्तभक्तिपरायण एक दरिद्री ब्राह्मण राहात असे. त्याची भार्याहि दत्तभक्त होती. तिचा उद्धार करण्यासाठी श्रीनृसिंहसरस्वती भिक्षेला गेले ॥५७॥

भिक्षावृत्तिर्यतेरित्थं स्वाचारेण प्रदर्शयन् ।

स्वयं श्रीशोऽपि भिक्षुः सन्भिक्षार्थं ग्राममाविशत् ॥५८॥

अन्वय :- यतेः इत्थं भिक्षावृत्तिः, (इति) स्वाचारेण प्रदर्शयन् स्वयं श्रीशः अपि भिक्षुः सन् भिक्षार्थं ग्रामं आविशत् ।

अर्थ :- (लोकैषणा, वित्तैषणा व पुत्रैषणा टाकलेल्या) यतीलाहि याप्रमाणे भिक्षा हेच उपजीविकेचे साधन असते, असे आपल्या आचरणाने दाखविण्याकरितां, स्वतः लक्ष्मीरमण असूनही संन्यासी होऊन भिक्षेकरितां गांवात गेले ॥५८॥

कुमारशिक्षाशिक्षा

पञ्चमुद्राङ्कितं दण्डं दक्षहस्तेन भाजनम्।

दधानोऽन्येन शांतः स विप्रगेहं शनैर्ययौ ॥५९॥

अन्वय :- दक्षहस्तेन पंचमुद्राङ्कितं दंडं, अन्येन भाजनं दधानः शांतः सः शनैः विप्रगेहं ययौ।

अर्थ :- उजव्या हातांत ब्रह्म, धेनु, नाग, शंख व परशुमुद्रा या पांच मुद्रा बांधलेला दंड व डाव्या हातांत भिक्षापात्र घेऊन शांत असे श्रीगुरु, किडा-मुंगी मरुं नये म्हणून हळूहळू समोर नजर देऊन पावले टाकीत ब्राह्मणाच्या घरी गेले ॥५९॥

ॐ ३ हिमित्यारवं श्रुत्वा बहिरेत्याशु गेहिनी।

ऊर्ध्वमुत्क्रामतः प्राणान्युनर्लब्धुमिदं जगौ ॥६०॥

अन्वय :- ॐ ३ हिम् इति आरवं श्रुत्वा गेहिनी आशु बहिः एत्य ऊर्ध्वं उत्क्रामतः प्राणान् पुनः लब्धुं इदं जगौ।

अर्थ :- संन्याशाने भिक्षा मागतांना, ' ॐ हिम्' असा मंत्र म्हणावा असे उपनिषदांत आहे ; तदनुसारे श्रीगुरुंनी ' ॐ हिम् ' असे म्हटले. तो शब्द ऐकल्याबरोबर ब्राह्मणपत्नी बाहेर आली. यतीच्या दर्शनाने वर येणारे प्राण पुनः मिळविण्याकरितां (महाराज आलेले बघून धांदलीने लागलेली धाप सावरून) पुढीलप्रमाणे म्हणाली ॥६०॥

आगच्छतागच्छताद्य भवतां स्वागतं बृसी।

दत्तैषोपविशन्त्वेतत्पाद्यं सत्प्रतिगृह्यताम् ॥६१॥

अन्वय :- आगच्छत, आगच्छत। अद्य भवतां स्वागतम्। एषा बृसी दत्ता। अत्र उपविशंतु। एतत् सत् पाद्यं प्रतिगृह्यताम्।

अर्थ :- आपण यावे. यावे. आज या घराला आपले पाय लागले, आम्ही धन्य झालो. हे दर्भासन दिले आहे. यावर बसावे. हे पवित्रजल (पाद्य) पाय धुण्याकरितां ठेविले आहे याचा स्वीकार व्हावा ॥६१॥

यतिः प्रक्षाल्य पादौ स्वौ सुपूतादिभः कमंडलुम्।

आपूर्याचम्य विधिवद्वत्तासन उपाविशत् ॥६२॥

अन्वय :- यतिः स्वौ पादौ प्रक्षाल्य, सुपूतादिभः कमंडलुं आपूर्य, विधि-

शिक्षात्रयम्

वत् आचम्य दत्तासने उपाविशत् ।

अर्थ :- श्रीगुरुमहाराजांनी पाय धुतले. पवित्र पाण्याने कमंडलू भरला विधिपूर्वक आचमन केले व दिलेल्या आसनावर बसले ॥६२॥

पादावनेजनीर्भिक्षोरप आदाय सा सती ।

अभ्यर्च्याभ्युक्ष चात्मानं पीत्वा याता कृतार्थताम् ॥६३॥

अन्वय :- सा सती भिक्षोः पादावनेजनीः अपः आदाय, अभ्यर्च्य आत्मानं अभ्युक्ष्य पीत्वा कृतार्थतां याता ।

अर्थ :- त्या पतिव्रतेने श्रीमहाराजांचे चरणतीर्थ घेतले, त्यांची पूजा केली. अंगावर ते तीर्थ शिंपडले. नंतर तीर्थ पिऊन कृतार्थ झाली ॥६३॥

स्तिमितेक्षणपात्राभ्यां यतेस्त्रैलोक्यसुंदरम् ।

रूपमापीय सुचिरं साऽतृप्तापीदमब्रवीत् ॥६४॥

अन्वय :- सा स्तिमितेक्षणपात्राभ्यां यतेः त्रैलोक्यसुंदरं रूपं सुचिरं आपीय अपि अतृप्ता इदं अब्रवीत् ।

अर्थ :- त्या स्त्रीने श्रीगुरुमहाराजांचे त्रैलोक्यसुंदर स्वरूप तटस्थ दृष्टीने बराच वेळ न्याहाळून बघितले, पण तरीहि तिचे समाधान झाले नाही. मग ती असे बोलू लागली ॥६४॥

साधूनामागमोऽस्माकं क्षेमायासक्तचेतसाम् ।

गृहान्धकूपमग्नान्नोऽनुगृह्णन्ति भवादृशः ॥६५॥

अन्वय :- साधूनां आगमः आसक्तचेतसां अस्माकं क्षेमाय (भवति) भवा-दृशः गृहान्धकूपमग्नान् नः अनुगृह्णन्ति ।

अर्थ :- ईश्वरसाक्षात्कारी साधुजनांची पायधूळ झडण्याने आमच्यासारख्या विषयलंपट पामरांचे कल्याण होते. आपणासारखे साधु घरादारांत गुरफटलेल्या आम्हांवर अनुग्रह करीत असतात ॥६५॥

गोदोहमात्रं साधूनां वसतिर्गृहमेधिनाम् ।

गृहेष्वाश्रमशुद्ध्यर्थं नित्यं संतृप्तचेतसाम् ॥६६॥

अन्वय :- गृहमेधिनां गृहेषु नित्यं संतृप्तचेतसां साधूनां गोदोहमात्रं वसतिः अश्रमशुद्ध्यर्थं भवति ।

कुमारशिक्षाशिक्षा

अर्थ :- गृहस्थाश्रम्यांच्या घरी, सदा संतुष्ट असलेल्या साधूंचे (गोदोहमात्रं) अगदी थोडा वेळहि वास्तव्य, आश्रमास पवित्र करणारे असते।।६६।।

देवेभ्योऽपि गरीयांसः साधवो दीनवत्सलाः।

वसन्ति तेषु ते देवास्तुष्यन्ति च तदर्चनात्।।६७।।

अन्वय :- दीनवत्सलाः साधवः देवेभ्यः अपि गरीयांसः। (यतः) तेषु ते देवा वसन्ति। तदर्चनात् तुष्यन्ति च।

अर्थ :- दीन दयाळू महात्मे देवांपेक्षांहि फार श्रेष्ठ असतात. देव साधूंच्या ठिकाणी राहतात, त्यामुळे ते साधूंच्या पूजेने संतुष्ट होतात।।६७।।

साधूनां दर्शनादेव क्षीयन्ते पापसंचयाः।

प्रणामान्मङ्गलप्राप्तिः पूजनादव्ययं पदम्।।६८।।

अन्वय :- साधूनां दर्शनात् एव पापसंचयाः क्षीयन्ते। प्रणामात् मंगलप्राप्तिः। पूजनात् अव्ययं पदं (लभ्यते)।

अर्थ :- सत्पुरुषांच्या दर्शनानेच पापाच्या राशी नाश पावतात. नमस्काराने कल्याण होते. पूजा केली असतां अविनाशी ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होते।।६८।।

साधुपादरजांस्याधिव्याध्यापत्तिहराणि नः।।

संपत्प्रदानि संसारहराणीष्टप्रदानि च।।६९।।

अन्वय :- साधुपादरजांसि नः आधिव्याध्यापत्तिहराणि, संपत्प्रदानि, संसारहराणि च इष्टप्रदानि भवन्ति।

अर्थ :- सत्पुरुषांची पायधूळ आमच्या मानसिक व शारिरिक दुःखाचा व दारिद्र्याचा नाश करते, संपत्ति देते, जन्ममरण नाहीसे करिते व आमचे मनोरथ पूर्ण करिते।।६९।।

विप्राः श्रेष्ठाः नृषु ततः कर्मिणोऽतोऽप्युपासकाः।

भवादृशस्ततः प्राज्ञाः साक्षाद्विष्णुस्वरूपिणः।।७०।।

अन्वय :- नृषु विप्राः श्रेष्ठाः ततः कर्मिणः अतः अपि उपासकाः, ततः भवादृशाः साक्षात् विष्णुस्वरूपिणः प्राज्ञाः (श्रेष्ठाः भवन्ति)।

अर्थ :- मनुष्यांमध्ये ब्राह्मण श्रेष्ठ, त्यांच्यापेक्षां कर्मनिष्ठ श्रेष्ठ,

शिक्षात्रयम्
त्यांच्यापेक्षाहि उपासक थोर. त्यांहून आपणांसारखे साक्षात् विष्णुस्वरूप
आत्मज्ञानी मोठे असतात ।।७०।।

विष्णोर्भगवतः साक्षाच्चरा मूर्तिर्यतिः खलु ।

संभोजनेन भवतां त्रैलोक्यं भोजितं भवेत् ।।७१।।

अन्वय :- यतिः भगवतः विष्णोः साक्षात् चरा मूर्तिः खलु । भवतां संभो-
जनेन त्रैलोक्यं भोजितं भवेत् ।

अर्थ :- संन्यासी म्हणजे षड्गुणैश्वर्ययंपन्न श्रीविष्णुची प्रत्यक्ष चालती
बोलती मूर्तीच (असे शास्त्र सांगते). आपणांला नैवेद्य अर्पिल्याने त्रैलोक्यांतील
सर्व प्राण्यांनाच नैवेद्य केल्यासारखा होत असतो. 'यतिर्यस्य गृहे भुंक्ते तत्र भुंक्ते
हरिः स्वयम् । यस्मिन्गृहे हरिर्भुंक्ते तत्र भुंक्ते जगत्त्रयम्।' ज्याच्या घरी यति
भोजन करितात तेथे स्वतः श्रीहरीच भोजन करितो. श्रीहरीने जेथे भोजन केले
तेथे त्रैलोक्य भोजन करिते या वचनाला अनुसरून हे सुवासिनीचे वाक्य
आहे ।।७१।।

यतः पराङ्मुखो याति यतिस्तद्भवनं वनम् ।

सर्वथा तस्य हानिर्यद्गृहेऽनश्नन्वसेद्यतिः ।।७२।।

अन्वय :- यतिः यतः पराङ्मुखः याति तत् भवनं वनम् । यद्गृहे यतिः
अनश्नन् वसेत् तस्य सर्वथा हानिः (भवेत्) ।

अर्थ :- संन्यासी ज्या घरांतून भिक्षा न मिळाल्यामुळे पराङ्मुख जातो ते
घर म्हणजे अरण्यच होय. ज्याच्या घरी यति (अनश्नन्) उपाशी राहील त्या
गृहस्थाचा सर्वस्वी घात होतो ।।७२।।

पक्वान्नभिक्षुकस्याग्र्यौ वर्णिभिक्षू तयोरपि ।

भिक्षुर्यस्मा अपि स्वल्पं दत्तं भवति तन्महत् ।।७३।।

अन्वय :- पक्वान्नभिक्षुकेषु वर्णिभिक्षू अग्र्यौ । तयोरपि भिक्षुः । यस्मै स्वल्पं
अपि दत्तं, तत् महत् भवति ।

अर्थ :- पक्वान्नाची (शिजविलेल्या अन्नाची) भिक्षा मागणा-यांमध्ये
ब्रह्मचारी व संन्यासी (अग्र्यौ) मुख्य समजावे. प्रवासी, दरिद्री, विद्यार्थी, गुरूंचे

कुमारशिक्षाशिक्षा

पोषण करणारा, ब्रह्मचारी व यति असे सहाजण पक्कवान्नभिक्षेचे अधिकारी आहेत. त्यांतहि यति व ब्रह्मचारी यांचाच मुख्य अधिकार आहे. ब्रह्मचारी व यति यांमध्येहि यति हा मुख्य अधिकारी, कारण त्याला अगदी थोडी भिक्षा वाढली तरी अधिक पुण्यकारक असते. (शास्त्र असेच आहे. 'यतिहस्ते जलं दद्याद्भिक्षां दद्यात्पुनर्जलम्।।तदन्नं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम्।।' यतीच्या हातावर पाणी घालून मग भिक्षा घालावी व पुनः पाणी घालावे. ते अन्नदान मेरुदानाइतकें व जलार्पण समुद्रार्पणाइतकें श्रेष्ठ होय.) ॥७३॥

एताभ्यामप्रदत्त्वान्नं प्रत्यवायी भवेद्गृही ।

एतत्सर्वं विदित्वाऽपि प्रार्थयाम्यल्पधीरहम् ।।७४।।

अन्वय :- एताभ्यां अन्नं अप्रदत्त्वा गृही प्रत्यवायी भवेत्। एतत् सर्वं विदित्वा अपि अल्पधीः अहं प्रार्थयामि।

अर्थ :- ब्रह्मचारी व यति या दोघांना भिक्षा न वाढल्यास गृहस्थाश्रम्याला पाप लागते हे सर्व माहित असूनहि मज (माझी) मन्दबुद्धीची विनंति आपणांस अशी आहे कीं,

बहिर्गतानां कार्यार्थं भक्तानां गृहमेधिनाम् ।

आश्वागमो भवेत्तावत्तिष्ठन्त्वत्र दयालवः ।।७५।।

अन्वय :- कार्यार्थं बहिर्गतानां भक्तानां गृहमेधिनां आशु आगमः भवेत् तावत् दयालवः तिष्ठन्तु।

अर्थ :- (ह्यांचे) कांही कामानिमित्त बाहेर जाणे झाले आहे. अतिथीचे ते पूर्ण भक्त आहेत व ते गृहस्थाश्रमी (माझे पति) लवकर परत येतील. यास्तव ते परत येईपावेतो कृपाळू महाराजांनीं येथें थांबावे.

यति आल्याबरोबर भिक्षा वाढणे योग्य; तथापि माझी विनंति आहे-

लक्ष्यते भवतां वृत्तिर्नैव माधुकरीत्यतः ।

प्रार्थितं रोचते यद्वत्तद्भवन्तो ब्रुवन्तु माम् ।।७६।।

अन्वय :- भवतां वृत्तिः माधुकरी न एव इति लक्ष्यते। अतः प्रार्थितम्। यत् वः रोचते तत् भवंतः मां ब्रुवन्तु।

अर्थ :- आपणांकडे बघितल्यावर, निर्वाहाकरितां माधुकरी हे साधन

शिक्षात्रयम्
आपले असेल असे वाटतच नाही. म्हणून मी थांबण्याची विनंति केली. त्यांतून आपली इच्छा असेल ते सांगा. ते घरी येण्यापूर्वी भिक्षा घाल, अशी आज्ञा झाल्यास तसेहि मी करीन।॥७६॥

इति श्रुत्वा यतिर्वाचं सौष्ठवौदार्यशालिनीम्।

अस्या मद्दर्शनार्हत्वं नाधुना भर्तुरागतम्।॥७७॥

अन्वय :- यतिः इति सौष्ठवौदार्यशालिनी वाचं श्रुत्वा अस्या भर्तुः मद्दर्शनार्हत्वं अधुना नागतम्।

अर्थ :- श्रीगुरुमहाराजांनी याप्रमाणे, प्रेमळ व उदार असे साध्वीचे भाषण ऐकले व हिच्या नव-याला माझ्या दर्शनाची योग्यता अजून आलेली नाही;..।॥७७॥

इति मत्वा यतिः साक्षाद्धरिलोकगुहाशयः।

श्रीदत्तो भगवान् साध्वीमिदं वचनमब्रवीत्।॥७८॥

अन्वय :- इति मत्वा लोकगुहाशयः साक्षात् हरिः भगवान् श्रीदत्त साध्वी इदं वचनं अब्रवीत्।

अर्थ :- असा विचार करून लोकांच्या हृदयांत वास करणारे प्रत्यक्ष श्रीहरिरूप भगवान्-दत्तमहाराज-त्या पतिव्रतेला पुढीलप्रमाणे म्हणाले।॥७८॥

मध्याह्ने बाधते नः क्षुद्रव्याधिस्तस्य चिकित्सकः।

गृह्यालयस्ततो दैवलब्धभिक्षा न औषधम्।॥७९॥

अन्वय :- मध्याह्ने क्षुद्रव्याधिः नः बाधते। तस्य चिकित्सकः गृह्यालयः। ततो दैवलब्धभिक्षा नः औषधम्।

अर्थ :- दुपारच्या वेळी भुकेचा व्याधि आम्हांला उपद्रव देतो. त्याचा वैद्य म्हणजे गृहस्थाश्रम्याचे घर आहे; म्हणून दैवाने मिळालेली भिक्षा हेच आमचे औषध आहे।॥७९॥

शरीरं व्रणवत्साध्वि भिक्षान्नं तस्य लेपनम्।

नेक्षे जितरसोऽस्वादु स्वाद्वल्पं वाऽन्नमप्युत।॥८०॥

अन्वय :- हे साध्वी शरीरं व्रणवत्। भिक्षान्नं तस्य लेपनम्। जितरसः अन्नं अस्वादु उतापि स्वादु वा अल्पं इति न ईक्षे।

कुमारशिक्षाशिक्षा

अर्थ :- हे साध्वि, शरीर हे व्रणासारखे असून भिक्षान्न हाच त्याचा लेप आहे. मी रसना जिंकली असल्याने, अन्नाविषयी, हे नीरस आहे, मिष्ट आहे किंवा अगदी थोडे आहे इत्यादि विचार करीत नसतो॥८०॥

यास्तव,

क्षुधितोऽस्मि भवद्गेहे पाको जातः कथंचन।

भवत्यन्नं ददात्याशु पक्वान्नस्वामिनो वयम्॥८१॥

अन्वय :- अहं क्षुधितः अस्मि। भवद्गेहे कथंचन पाको जातः। अतः भवती आशु अन्नं ददातु। यतः वयं पक्वान्नस्वामिनः।

अर्थ :- मी भुकेलेला आहे. तुझ्या घरांत कसा तरी स्वयंपाक तयार आहे म्हणून तूं लवकर मला भिक्षा वाढ. कारण आम्ही पक्वान्नाचे अधिकारी आहोत॥८१॥

यत्किञ्चिदन्नमन्यद्वा गृहिण्या दत्तमुत्सृजेत्।

असंतुष्टो यतिर्भिक्षुवृत्तिहा स पतेदधः॥८२॥

अन्वय :- असंतुष्टः यतिः गृहिण्या दत्तं यत्किञ्चित् अन्नं वा अन्यत् उत्सृजेत्। सः भिक्षुवृत्तिहा, अधः पतेत्॥

अर्थ :- असंतोषी यतीने एखाद्या गृहिणीने वाढलेला, अन्न अगर इतर कोणचाहि पदार्थ जर टाकला, तर तो यति संन्याशाच्या धर्माचे उल्लंघन करणारा ठरतो व त्यामुळे अधोगतीला जातो॥८२॥

श्रीयतिमहाराजांनी आपली इच्छा दर्शविल्यानंतर,

साऽऽह सूनादोषहरवैश्वदेवः कृतो न हि।

तथापि वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यान्नं ददामि वः॥८३॥

अन्वय :- सा आह। सूनादोषहरवैश्वदेवः कृतः नहि। तथापि वैश्वदेवार्थं अन्नं उद्धृत्य वः ददामि॥

अर्थ :- ती श्रीगुरुमहाराजांना म्हणाली, कांडणे, दळणे, चूल पेटविणे, पाणी आणणे व केर काढणे या पांच कारणांनीं घडणा-या ज्या पांच हिंसा त्यांचा दोष घालविण्याकरितां वैश्वदेव केला पाहिजे. पण तो झाला नाही. तथापि वैश्वदेवाकरितां अन्न वेगळे काढून, आपणाला भिक्षा वाढते॥८३॥

शिक्षात्रयम्

यावनालयवागूर्मे कृता पात्रं गृहे न हि।

क्षणं भवन्तस्तिष्ठन्तु पत्राण्याश्वाहराम्यहम्॥८४॥

अन्वय :- मे यावनालयवागूः कृता। गृहे पात्रं न हि। भवन्तः क्षणं तिष्ठन्तु। अहं पत्राणि आहरामि॥

अर्थ :- मी जोधळ्यांच्या कण्या शिजविल्या आहेत. घरांत पत्रावळ नाही. आपण क्षणभर थांबा. मी लवकर पत्रावळीला पाने घेऊन येते॥८४॥

तच्छ्रुत्वानीय देहल्या यतिरेकां महाशिलाम्।

मण्डलं कारयामास चतुष्कोणं गृहेऽम्भसा॥८५॥

अन्वय :- तत् श्रुत्वा यतिः देहल्याः एकां महाशिलां आनीय गृहे अम्भसा चतुष्कोणं मंडलं कारयामास॥

अर्थ :- ते साध्वीचे भाषण ऐकून, अंगणांतून एक मोठी शिळा श्रीगुरुंनी आणिली. घरांत पाण्याने चौकोनी मंडल (जमिनीवर) करवून घेतले॥८५॥

संस्थाप्य प्रोक्षितां तत्र कमण्डलुजलेन ताम्।

लिखित्वाऽष्टदलं तत्र सतारं ब्राह्मणी जगौ॥८६॥

अन्वय :- तत्र कमण्डलुजलेन प्रोक्षितां तां संस्थाप्य, सतारं अष्टदलं लिखित्वा ब्राह्मणी जगौ॥

अर्थ :- त्या मंडलावर प्रोक्षण केलेली शिळा ठेविली. तिच्या मध्ये ओंकारयुक्त आठ पाकळ्यांचे कमळ काढले व ब्राह्मणीला म्हणाले॥८६॥

सत्पात्रे भवती भिक्षां ददात्विति सती वचः।

श्रुत्वा चक्रे शिलापात्रे यवागूपरिवेषणम्॥८७॥

अन्वय :- सत्पात्रे भवती भिक्षां ददातु सती, इति वचः श्रुत्वा शिलापात्रे यवागूपरिवेषणं चक्रे॥

अर्थ :- या पवित्र पात्रांत भिक्षा वाढ. सतीने त्यांची आज्ञा ऐकून शिलापात्रांत जोधळ्यांच्या कण्या वाढल्या.

गृहीतापोशनो भिक्षुरूपी स भगवान् स्वयम्।

प्राणाग्निहोत्रपूर्वं तां यवागूं भोक्तुमारभत्॥८८॥

अन्वय :- गृहीतापोशनः भिक्षुरूपी स्वयं भगवान् सः तां यवागूं

प्राणाग्निहोत्रपूर्वं भोक्तुं आरभत ।।

अर्थ :- आपोशन घेऊन, संन्याश्याच्या रूपांत असलेल्या साक्षात् भगवान् दत्तात्रेयाने पात्रांत वाढलेली यवागू खाण्यास आरंभ केला ।।८८।।

यजमानाऽपि साऽध्वर्युरायसस्रुवधृग्जगौ ।

याज्यानुवाक्यासुबृहत्सामप्रतिनिधीनमून् ।।८९।।

अन्वय :- यजमाना सा ब्राह्मणी अपि अध्वर्युः (भूत्वा) आयसस्रुवधृक्, याज्यानुवाक्यासुबृहत्सामप्रतिनिधीन् अमून् जगौ ।।

अर्थ :- (जणुं अतिथि-)यज्ञ करणारी ती ब्राह्मणीसुद्धां अध्वर्यु नांवाच्या ऋत्विजासारखी बनून, लोखंडाची पळी घेऊन, याज्या, अनुवाक्या व बृहत्साम यांच्याप्रमाणे असलेले पुढील तीन श्लोक म्हणती झाली ।।८९।।

उपविश्य सुखं स्वस्थचित्तैश्चापेक्षितेदृशी ।

ग्राह्या यवागूर्भोक्तव्या कामं त्याज्याऽनपेक्षिता ।।९०।।

अन्वय :- स्वस्थचित्तैः सुखं उपविश्य ईदृशी अपेक्षिता यवागूः ग्राह्या, कामं भोक्तव्या । अनपेक्षिता त्याज्या ।।

अर्थ :- शान्त मनाने व आनंदाने बसून या असल्या कण्या भरपूर घ्याव्या. पोटभर खाव्या. नकोशा झाल्यास पानांत राहूं घ्याव्या ।।९०।।

भवन्तः क्व दरिद्राः क्व वयमस्मिन्दिने त्वियम् ।

यवागू रचिताऽथापि स्वीकुर्वन्तु कृपाकराः ।।९१।।

अन्वय :- भवन्तः क्व? वयं दरिद्राः क्व? अस्मिन् दिने तु इयं यवागूः रचिता । अथापि कृपाकराः स्वीकुर्वन्तु ।।

अर्थ :- याज्येप्रमाणे हा श्लोक आहे- आपणांसारखे सत्पुरुष कुणीकडे ! व आमच्यासारखे दरिद्री कुणीकडे ! त्यांतूनहि आजच योगायोगाने अशा नीरस कण्या मी केल्या. मी आज या करण्याला व आपणासारखे सत्पुरुष येण्यास एकच गांठ पडली. वाईट वाटते ! तरी पण दयाळू आपण माझी गरीबाची ही सेवा गोड करून घ्या ।।९१।।

हा (दुसरा) श्लोक बृहत्सामासारखा आहे.

शिक्षात्रयम्

विदुरस्य गृहेऽपि तन्मुदे कमलेशोऽपि कणान्नमाददे।

स यथाद्य तथा मयाऽर्पितं सुकदन्नं भगवद्भिरादृतम्॥१२॥

अन्वय :- विदुरस्य अपि गृहे तन्मुदे सः कमलेशः अपि यथा कणान्न आददे। तथा मया अर्पितं सुकदन्नं भवद्भिः आदृतम्॥

अर्थ :- विदुराच्याहि घरी (दुर्योधनाच्या श्रीमंती थाटाच्या भोजनाचा त्याग करून) त्या रूक्मिणीरमणानेसुद्धां भक्ताला समाधान वाटण्याकरितां जशा कण्या खाल्ल्या, त्याप्रमाणे मीं अर्पिलेले हे अत्यंत रूक्ष अन्न आपण स्वीकारले॥१२॥

श्रुत्वैवं साऽऽदरेणादाच्छश्वद्भगवते हविः।

तया संपादितं यत्तदाहिताग्नेः सुदुष्करम्॥१३॥

अन्वय :- सा एवं स्तुत्वा आदरेण शश्वत् हविः भगवते अदात्। तया यत् संपादितं तत् आहिताग्नेः अपि सुदुष्करम्॥

अर्थ :- ब्राह्मणपत्नीने अशी स्तुति करून आदराने, पुनःपुनः कण्या हेच हविर्द्रव्य सर्वात्मा भगवंताला वाढले. त्या साध्वीने श्रीगुरुमहाराजांना नैवेद्य वाढून जे पुण्य संपादिले, तितके पुण्य अग्निहोत्री ब्राह्मणाला सुद्धां संपादणे अशक्य आहे॥१३॥

तेच स्पष्ट करितात

यद्याहिताग्निः प्रमितां यवागूः ददाति तर्ह्यग्निमुखेभ्य एव।

साक्षात्त्र विष्णोर्वदने त्वियं तु साक्षात्प्रकामं परमाय चादात्॥१४॥

अन्वयः --- यदि आहिताग्निः ददाति, तर्हि अग्निमुखेभ्य एव। प्रमितां च यवागूं ददाति। साक्षात् विष्णोः वदने न ददाति। इयं तु परमाय प्रकामं अदात्॥

अर्थः --- अग्निहोत्र्याने जरी पेज अर्पण केली तरी ती अग्निसूर्य इत्यादि इतर देवांनाच अर्पिली जाते. ती सुद्धां (स्रुक्- प्रमिता) एक पळीभरच व एकदाच पर्वाचे (इष्टीचे) दिवशीच; प्रत्यक्ष विष्णूच्या मुखांत नाही. पण या भाग्यशाली साध्वीने मात्र देवाधिदेव श्रीविष्णुला, तो पुरे पुरे असे म्हणेपर्यंत पोटभर वाढली. मग असा भाग्याचा दिवस अग्निहोत्र्याचे आयुष्यांत एखादा तरी येतो का ? नाही. म्हणून आम्हीं पूर्वीच्या श्लोकांत 'अग्निहोत्र्यालाहि दुर्लभ पुण्य हिने मिळविले 'असे म्हटले॥१४॥

कुमारशिक्षाशिक्षा

तृप्तो हरिः शुद्धकरास्यपाद आचम्य तत्रान्तरधात्र वेद ।

वेदोऽस्य चेष्टां जयतीष्टकर्ता स सेवकस्यारमरिष्टहर्ता ॥१५॥

अन्वय :- हरिः तृप्तः, शुद्धकरास्यपादः आचम्य तत्र अन्तरधात् । वेदः अपि अस्य चेष्टां न वेद । सः सेवकस्य अरं इष्टकर्ता, अरिष्टहर्ता जयति ।

अर्थ :- श्रीहरि भिक्षा सेवून तृप्त झाला. त्याने हात, पाय, तोड धुतले, आचमन केले व तेथेच अंतर्धान पावला. वेदालासुद्धां याच्या लीला समजत नाहीत. (मग ब्राह्मणपत्नीला तरी त्याची अगम्य लीला कशी कळणार !) त्या भक्ताचे मनोरथ (अरं =) तत्काल पुरविणा-या व अरिष्ट हरण करणा-या श्रीहरीचा जयजयकार आहे ॥१५॥

अनंतकोटिब्रह्मांडनायक भक्तवत्सल श्रीदत्तात्रेय महाराज की जय !!

अहो पण ! भिक्षा घेऊन तृप्त झालेला श्रीनृसिंहसरस्वती ब्राह्मणपत्नीला वर न देतांच कसा गुप्त झाला ? सांगतो ---

अतितृप्तस्य भुक्तस्य किं प्रयोजनमाशिषः ।

पीडितस्यापि शान्तस्य किं प्रयोजनमुद्बुषः ॥१६॥

अन्वय :- भुक्तस्य अतितृप्तस्य आशिषः प्रयोजनं किम्? शान्तस्य अपि पीडितस्य उद्बुषः प्रयोजनं किम्?

अर्थ :- प्रत्यक्ष श्रीहरि अतिथि आला. भोजन करून पूर्ण संतुष्ट झाला. यांत सर्व प्रकारचे कल्याण झाले. मग स्वतंत्र आशीर्वाद देण्याची आवश्यकताच काय ? जसे --- एखाद्या सहनशील शांत साधूला पीडा दिली असतां त्याचा पडताळा येतोच. मग (उद्बुषः) शापवाणीच्या रूपाने त्याचा कोप प्रकट होण्याची जरूरी असते काय ? ॥१६॥

गृहमेत्य गृहेशोऽथ सर्वं श्रुत्वा विलोक्य तत् ।

करशाखांकितं पात्रं हृष्टोऽपि स्वमगर्हयत् ॥१७॥

अन्वयः --- अथ गृहेशः गृहं एत्य, सर्वं श्रुत्वा, करशाखाङ्कितं तत् पात्रं विलोक्य हृष्टः अपि स्वं अगर्हयत् ।

अर्थः --- नंतर (गृहेशः) त्या साध्वीचा पति घरी आला. सर्व वृत्तांत

शिक्षात्रयम्

त्याने ऐकिला. श्रीदत्तात्रेयमहाराजांची बोटें उमटलेले ते महाशिळापात्र बघून प्रत्यक्ष श्रीदत्त आपल्या घरी भिक्षा घेऊन गेले, याचा त्याला हर्ष झाला. तरी पण त्यांच्या दर्शनाचा लाभ झाला नाही म्हणून 'अहो ! मी करंटा आहे, धिक्कार असो मला,' असे म्हणू लागला ॥१७॥

अहो! स्त्रीणां कुहाचारः क्वाधीतं क्वाप्यनुष्ठितिः।

अथापीशप्रसादोऽभूदन्योऽहं हीदृशा स्त्रिया ॥१८॥

अन्वय :- अहो स्त्रीणां आचारः कुह? अधीतिः क्व? अनुष्ठितिः क्व? अथापि ईशप्रसादः अभूत्। अहं ईदृशा स्त्रिया धन्यः॥

अर्थ :- काय आश्चर्य हे ! स्त्रियांना स्नानसंध्यादि कोठें आहे ? वेदाध्ययन कोठें आहे ? जप इ. तरी कोठें आहे ? इतकें असून माझ्या पत्नीवर ईश्वराची कृपा झाली. असो. मला जरी ईश्वरदर्शन घडले नाही, तरी माझ्या अर्धांगीला झाल्यामुळे हिच्या योगाने मीहि धन्य झालों ॥१८॥

प्राक्पुण्येन महदृष्टिर्जाताद्यानंदवर्धिनी।

भावि श्रेय इतोऽग्रेऽपि या त्रिकालेष्टसूचिका ॥१९॥

अन्वय :- महादृष्टिः प्राक्पुण्येन जाता। सा अद्य आनंदवर्धिनी। इतः अग्रे अपि श्रेयः भावि। या त्रिकालेष्टसूचिका॥

अर्थ :- महात्म्यांचे दर्शन पूर्वजन्मीच्या पुण्याईने झाले. ते सांप्रत तर आनंद देणारे आहेत; पण यानंतरच्या काळीहि आमचे कल्याण होणार आहे. कारण संतांचे जें दर्शन होते, ते भूत, भविष्य व वर्तमान काली सर्वदा आपले मंगल आहे, याचे सूचक असते ॥१९॥

भावार्थ :- कोणीहि अतिथि आला तरी 'तो देव आहे' या भावनेने त्याचा सत्कार करावा.

घ्नन्तं शपन्तं परुषवाचमप्यतिथिं मुदा।

अर्चदीशधियाऽतुष्टमपीशस्तेन तुष्यति ॥२००॥

अन्वय :- घ्नन्तं, शपन्तं, परुषवाचं अतुष्टं अपि अतिथिं ईशधिया अर्चत्। तेन अपि ईशः तुष्यति॥

अर्थ :- मारणा-या, शाप देणा-या, निष्ठुर बोलणा-या व जळफळणा-याही अतिथीचा, तो परमेश्वर आहे, असे समजून सत्कार करावा. त्याच्या सत्कारानेही

ईश्वर संतुष्ट होतो॥१००॥

इत्युक्त्वा धाम्नि तत्पात्रं सोऽभ्यर्च्य भवत्कृती ।

अद्यापि तत्र तत्पात्रमस्तीशाङ्गुलिचिह्नितम् ॥१०१॥

अन्वय :- इति उक्त्वा सः अपि धाम्नि तत् पात्रं अभ्यर्च्य कृती अभवत् ।
अद्यापि ईशाङ्गुलिचिह्नितं तत् पात्रं तत्र अस्ति ।

अर्थ :- असे तो ब्राह्मण म्हणाला. त्यानंतर त्या ब्राह्मणानेहि दररोज आपल्या घरी त्या भोजनपात्राची पूजा केली व कृतकृत्य झाला. सांप्रत भगवंताची बोटें उमटलेले ते भोजनपात्र ब्राह्मणाच्या वंशजांकडे आहे॥१०१॥

ततः प्रभृति तद्वंशो रमाक्रीडो बभूव ह ।

एवमद्यापि तद्वाचा भजतां गोचरः प्रभुः ॥१०२॥

अन्वय :- ततः प्रभृति तद्वंशः रमाक्रीडः बभूव । एवं अद्यापि प्रभुः तद्वाचा भजतां गोचरः ॥

अर्थ :- तेव्हापासून त्या ब्राह्मणाच्या वंशावर (रमाक्रीडः) लक्ष्मीची पूर्ण कृपा आहे. सर्व कथानकाचे तात्पर्य श्रद्धालुंनी लक्षांत ठेवावे व संध्या न करितांही नुसतीं गुरुचरित्राची पारायणे करूं नयेत; तर निदान दोनही वेळ कर्मांतकमी १०८ गायत्री जप तरी करावा. अशा कळकळीने दयाघन श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीमहाराज भक्तांना सांगतात --- याप्रमाणे, अजूनहि वेदाने सांगितलेली कर्मे करून निष्काम सेवा करणा-या भक्तांना श्रीपरमेश्वर दर्शन देईल. विश्वास व तळमळ मात्र पाहिजे॥१०२॥

श्रीदत्तप्रेरितमतिर्वासुदेवसरस्वती ।

कुमारशिक्षां पौरस्त्यां कुमारस्य धरेऽकरोत् ॥१०३॥

अन्वय :- श्रीदत्तप्रेरितमतिः वासुदेवसरस्वती पौरस्त्यां कुमारशिक्षां कुमारस्य धरे अकरोत् ॥

अर्थ :- अंतर्यामीस्वरूप श्रीदत्ताने बुद्धीला प्रेरणा केली. तदनुसारे श्रीवासुदेवसरस्वतीने ' शिक्षा ' या नांवाच्या इतर ग्रंथात पहिला कुमारशिक्षा नांवाचा ग्रंथ श्रीकार्तिकस्वामीच्या पर्वतावर रचला॥१०३॥

शिक्षात्रयम्

पदवाक्यप्रमाणज्ञा नित्यं पक्वान्नभोजिनः।

तावत् कुमारशिक्षेयं बालानां प्रातराशवत्॥१०४॥

अन्वय :- पदवाक्यप्रमाणज्ञाः नित्यं पक्वान्नभोजिनः। इयं कुमारशिक्षा तावत् बालानां प्रातराशवत्॥

अर्थ :- व्याकरण, न्याय व मीमांसा या शास्त्रंत पारंगत असलेले विद्वान् नेहमी पक्वाने सेवीत असतात. (विद्वानांना शास्त्रसार उत्तम समजले असलेने साधनमार्गाचा निर्णय अनायासे होतो. ज्यांना शास्त्रज्ञान नाही ते भोळेभाळे लोक साधनाचा आरंभ कसा करावा हे न समजल्याने गोंधळून जातात. अशा बालबुद्धि साधकांना ही कुमारशिक्षा उत्तम मार्गदीपिका आहे.) ही कुमारशिक्षा लहान मुलांच्या सकाळच्या न्याहरीप्रमाणे भोळ्याभाळ्या लोकांना उपयोगी आहे॥१०४॥

भार्गवीबाहुनद्योः संगमो यत्र यत्र च।

तीर्थं हत्याहरं चापि तत्रेश्वरगदाधरौ॥११॥

तत्रेयं रचिता टीका कुमाराणां हिताय वै।

अनेन प्रीयतां देवो भगवानत्रिनन्दनः॥१२॥

श्रीमहायोगी श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीयतिल्लजकृता

कुमारशिक्षा समाप्ता.

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीप्रणीता

कुमारशिक्षा समाप्ता॥

श्रीदत्तात्रेयार्पणमस्तु॥